

Explaining the Philosophical Foundations of Evil from Allameh Tabataba'i's Viewpoint and Deriving Its Educational Implications in Moral Education

Nazila Salehi*

Ali Sattari**

Abstract

This study aims to explain the philosophical foundations of evil from Allameh Tabataba'i's point of view and to derive its educational implications in moral education. The research method is descriptive-analytical and inferential. Based on Allameh Tabataba'i's fundamental belief in God as the fundamental good of existence and the non-existence of evils, the findings indicate that the emergence and manifestation of evils are necessary for the evolution of the world and humanity. The results show that in the approach of confronting evils as an educational opportunity, in addition to avoiding and escaping from evil, the opportunity can be used constructively with a view to the development and perfection of the learner. In this regard, the first reaction after the occurrence of evil is patience. The subsequent stages include reasoning, persistence in good deeds, and avoidance of unrighteous deeds, which together create suitable conditions for a reasonable confrontation with evils.

Introduction and Objective: Evil, meaning badness and ugliness (Motahhari, 2009, pp. 150-160), has been introduced with a dual function. In one aspect, evil is not severely bad but rather necessary, as good without it cannot be recognized and perceived (Breyer, 2013, p. 192). In another aspect, evil is inherently bad and its existence in the world is not necessary (Pinnock, 2004, p. 132), thus it must be combated. Accepting the dual function of evil, the fundamental issue here is that, from an educational perspective, in most educational systems, evil has generally

---

* Ph.D. in Philosophy of Education, Al-Zahra University, Tehran, Iran, (corresponding author), nazilasalehi63@gmail.com.

** Assistant Professor in Educational Management and Planning, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Al-Zahra University, Tehran, Iran, alisattari@alzahra.ac.ir.

been viewed as inherently undesirable, and an avoidance approach has prevailed in confronting it. Although there are many recommendations and advice on avoiding evils, there has not been a perspective on confronting evils as an educational opportunity (turning a threat into an opportunity). To address this issue, this study aims to explain the philosophical foundations of evil from Allameh Tabataba'i's viewpoint and to derive its educational implications in moral education.

Method: The approach of this study is qualitative, and the research method is descriptive-inferential. To explain the philosophical foundations of evil, a descriptive method is used, and to extract educational implications, an inferential method in the philosophy of education is employed. In this research approach, a philosophical school along with its broad views on ontology, epistemology, and axiology is taken as the basis, and educational theories and guidelines are extracted and inferred based on them (Kiani & Sadeqzadeh, 2011).

Findings: To answer the questions of this study, we first derived the philosophical foundations of evil from Allameh Tabataba'i's views and then inferred the educational implications, including principles and methods in the field of moral education. A summary of these foundations, principles, and methods is presented in Table 1 below.

Table 1: Philosophical Foundations, Educational Principles, and Methods

Philosophical Foundations	Educational Principles	Educational Methods
Evil is non-existent.	knowing God as the source of all the good.	using rational arguments to know God as the fundamental good of existence, seeking refuge in God, praying, and reciting the Quran
Evils are specific to the material world. The expansion and evolution of the world depend on change and movement.	. changing situations and conditions through the will of society and individuals	, leaving places of sin (migration, emigration, etc.).
The system of existence, despite the presence of evils, is the best possible system.	principle of aesthetic argument.	using observation to perceive order and harmony in the world, nurturing spiritual beauties.
Natural and moral evils result from human misuse of free will and ignorance.	Cultivating rationality.	encouraging thought and reflection, consulting with wise individuals.

Philosophical Foundations	Educational Principles	Educational Methods
Natural evils are a means of testing for humans.	Principle of the need for flourishing, guidance, and care of good potentials.	Education and discipline.
Evils are the external consequences of actions and the punishment for sins.	Necessity of punishment and retribution (principle of compensation).	Punishment and admonition through submission and fairness, preaching and reminding, establishing laws and regulations for punishment, reminding of the Day of Judgment and the way actions are accounted for, storytelling, and learning from examples.
Natural evils are an inevitable stage of human development and necessary for good and moral virtues.	cultivating moral virtues.	Self-purification: performing good deeds, piety, repentance and seeking forgiveness, prayer, almsgiving (zakat), charity, patience, resistance and steadfastness, forgiveness.
Evils arise from human ignorance and are relative and subjective.	acquiring knowledge and awareness.	Learning: empirical and inductive sciences including research, investigation, prediction and foresight, careful observation, and hypothesis formation in confronting natural evils.

Discussion and Summary: From Allameh Tabataba'i's view, both natural and moral evils have various instances influenced by different factors. Therefore, they are relative and subjective in terms of time, place, form, and conditions, and no single solution can be recommended for them. Thus, confronting each type of evil, depending on its nature and causes, can be an educational opportunity and requires different educational actions. The first reaction after the occurrence of evil is patience, followed by reasoning. Allameh Tabataba'i considers the realization of most moral virtues dependent on the attribute of patience. Although patience does not encompass all virtuous morals, if it is found in someone, other virtues will also be found in him. However, examining Allameh Tabataba'i's thoughts reveals that, in addition to patience, reasoning and reflection can comprehensively cover other methods for educational confrontation alongside combating evil.

KEYWORDS: evil, Allameh Tabataba'i, educational Implications, moral education.

تبیین مبانی فلسفی شر از دیدگاه علامه طباطبایی و استنتاج دلالت‌های تربیتی آن در تربیت اخلاقی

نازیلا صالحی*

علی ستاری**

چکیده

هدف: این پژوهش با هدف تبیین مبانی فلسفی شر از دیدگاه علامه طباطبایی و استنتاج دلالت‌های تربیتی آن در تربیت اخلاقی انجام شده است. روش تحقیق: روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی و استنتاجی است. در مرحله اول مبانی فلسفی شر از دیدگاه علامه طباطبایی تبیین شد. در مرحله دوم دلالت‌های تربیتی حاصل از مبانی فلسفی شر ناظر به اصول و روش‌های تربیتی در تربیت اخلاقی استنتاج شد. یافته‌ها: نتایج نشان داد مبنای اساسی در اندیشه علامه طباطبایی اعتقاد به وجود خداوند به عنوان خیر بنیادین هستی و شرور به عنوان اموری عدمی است. با این حال ظهور و بروز شرور در مسیر تکامل جهان و انسان ضرورت دارد. به هنگام بروز شرور، می‌توان زاویه نگاه انسان به شر را در کنار رویکرد گریز از شر و مبارزه با آن، به رویکرد مواجهه با شر به مثابه موقعیتی تربیتی بسط داد. در رویکرد مواجهه با شرور به مثابه موقعیت تربیتی، علاوه بر پرهیز و گریز از شر، از موقعیت به دست آمده می‌توان به مثابه موقعیتی سازنده با نظر به رشد و تکامل متربی استفاده نمود. در این راستا اولین عکس‌العمل بعد از بروز شر، صبر پیشگی است. مراحل بعدی عبارتند از تعقل نمودن، مداومت بر اعمال صالح و پرهیز اعمال ناصالح که در کنار هم شرایط مناسبی را در مواجهه معقول با شرور پدید می‌آورند. واژگان کلیدی: مبانی فلسفی، شر، علامه طباطبایی، دلالت‌های تربیتی، تربیت اخلاقی.

مقدمه و بیان مسئله

یکی از خطرات، چالش‌ها و آسیب‌هایی که در دوران معاصر همه جوامع مختلف و کل بشریت به عنوان یک امر اجتناب‌ناپذیر با آن روبه‌رو هستند، بلایای فراگیر طبیعی و فسادهای اخلاقی است که به نوعی با مفهوم شر در ارتباط است. شر به معنای امری نامطلوب، معادل بدی و ناروایی، زشتی، عدم ذات، عدم کمال ذات و امری مشکک (طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص ۲۰۹-۲۰۸؛ مطهری، ۱۳۸۸، ص ۱۶۰-۱۵۰) معرفی شده است. شر در یک دسته‌بندی کلی به دو دسته شر اخلاقی و شر طبیعی تقسیم می‌شود. شر اخلاقی با اراده و اختیار انسان ایجاد می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۱۳۴-۲۱۰؛ صدر، ۱۳۸۳، ص ۴۱۵؛ هیک، ۲۰۱۰، ص ۲۶۲؛ سوئین برن، ۲۰۰۳، ص ۴؛ ۱۹۹۸، ص ۵-۶؛ مطهری، بی تا، ص ۴۶). به عنوان مثال خصوصیات ناپسند اخلاقی از جمله ستم و گناه ذیل شر اخلاقی قرار می‌گیرند. شر طبیعی از حوزه اراده انسان خارج است و از طبیعت حاصل می‌شود. مثل مرگ ناخواسته، سیل، زلزله و طوفان که ذیل شر طبیعی قرار می‌گیرند (طباطبایی، ۱۳۹۸، ج ۴، ص ۵۸؛ ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۲۱۰ و ۱۳۴؛ ۱۳۹۶، ج ۳، ص ۳۸۷-۳۹۰). منشأ شرور چه درونی چه بیرونی، باعث ایجاد آسیب‌هایی همچون احساس بی‌پناهی، ترس، تردید و اضطراب (پورمحمدی، ۱۳۹۸، ص ۱۸، ج ۳۴؛ قدردان قراملکی، ۱۳۸۰، ص ۱۸۴؛ عسکری و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۳۲) سست شدن و از بین رفتن اراده، آزادی و خلاقیت فردی در انسان می‌شود (کانت، ۱۳۸۸، ص ۷۴؛ پورمحمدی، ۱۳۹۷، ص ۱۹). علی‌رغم چالش‌ها و آسیب‌های ایجاد شده از جانب شرور برای انسان، ادعاهای متفاوتی درباره ماهیت شر مطرح شده است که طی آن شر دارای کارکردی دوگانه معرفی شده است. در یک وجه شر امری ضروری است و بدون آن خیر شناخته نشده و ادراک نمی‌شود (مک‌بریر، ۲۰۱۳^۱، ص ۱۹۲). این برداشت تلویحاً ما را به این نتیجه می‌رساند که وجود شر امری طبیعی و ضروری در جهان است که موجب رشد و تکامل است؛ در وجهی دیگر شر ذاتاً بد است و وجود آن در جهان ضروری نیست (پیناک، ۲۰۰۳^۲، ص ۱۳۲) لذا باید از آن اجتناب و با آن مبارزه کرد.

تاکنون فلاسفه و صاحب‌نظران زیادی برای حل مسئله شر نظورری کرده و درصدد ارائه راه‌حل بوده‌اند. با مروری کلی بر تاریخ اندیشه‌ها اعم از آیینی، فلسفی و دینی متوجه می‌شویم که افراد متناسب با مبانی و جهان بینی فلسفی خود نسبت به معنای خیر و شر، تبیین‌های متفاوتی را در ارتباط با علت و رویکردهای مواجهه با آن داشته‌اند. برای نمونه در رویکردهای آیینی، دین زرتشت

1. Mcbrayer

2. Pinnok

ملتزم به وجود دو خدای یزدان و اهریمن شده و شر به عنوان عاملی بیرون از انسان برای او خطر و تهدید به شمار می‌آید و بار تقصیر یا مسئولیت شر بر عهده اهریمن است (بوئیس، ۱۳۸۲، ص ۵۱؛ پورمحمدی، ۱۳۹۸، ص ۲۱-۲۰، بایرناس، ۱۳۹۲، ص ۴۴۷). در آیین هندو به پاک کردن صورت مسئله یعنی موهوم پنداشتن (پندار و وهم، معدوم دانستن) شرور پرداخته‌اند (پورمحمدی، ۱۳۹۸، ص ۳۵). از میان فیلسوفان دوره یونان، افلاطون منشأ شر را ماده و نفوس شر و نادان^۱ (نقل از چرنیس، ۱۹۵۴) می‌داند و جهت‌رهایی از آن بر کسب دانایی حقیقی، یعنی معرفت حقیقی مُثُل و فضیلت اصرار می‌ورزد (استرلینگ، ۱۹۶۴، ۲۶۱-۲۶۲). از میان مکتب‌های فلسفی یونان، رواقیان و کلیبان منشأ شر را امری درونی به شمار آورده و در مواجهه با شرور به زهد و ریاضت متوسل شده‌اند. ضمن این که رواقیان وجود شر را برای تحقق خیر لازم و ضروری می‌دانند (مصباح، ۱۳۹۴، ص ۱۰۵؛ ملکیان، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۳۸، ۲۲؛ نصری، ۱۳۶۳، ص ۳۸). از میان فیلسوفان دوره قرون وسطی آگوستین در مواجهه با مسئله شر با طرح نظریه عدمی بودن شرور و گناه اولیه (گناه موروثی/ قومی) و اشاره به نقش اختیار انسان در پیدایش شرور، به تبیین مسئله شرور می‌پردازد (آگوستین، ۱۳۸۹، ص ۲۲). از میان فیلسوفان دوران مدرن، در نظر لایب‌نیتس، بهترین جهان ممکن جهانی نیست که در آن بدی نباشد، زیرا بدی لازمه وجود خوبی است (نقل از ماری، ۲۰۰۵). پستالوزی راه مواجهه با محرومیت فردی مثل مرگ پدر (مصدق شر طبیعی) و محرومیت‌های اجتماعی (به عنوان مصداق شر اخلاقی) را در محبت، عشق، مهربانی و برگرداندن عدالت اجتماعی از طریق تعلیم و تربیت و بازپروری با آن می‌داند (شاتو، ۱۳۸۸، ص ۱۴۱). کانت ضمن اینکه طبیعت انسان را شرور می‌داند و دو سرچشمه افعال نیک و بد انسان را انگیزه اخلاقی و خویشتن‌خواهی می‌داند؛ جهت غلبه و مبارزه بر شر بر شکل‌گیری اراده نیک تأکید می‌کند (کانت، ۱۳۸۸، ص ۷۶؛ کانت، ۱۳۹۸، ص ۹؛ کانت: ۲۰۰۲، ص ۹). مارکس راه مواجهه با محرومیت‌ها و بی‌عدالتی‌های اقتصادی (مصدق شر اخلاقی) توسط دولت‌های استعمارگر را انقلاب طبقه کارگری بر علیه نظام سرمایه‌داری و ریشه‌کن کردن آگاهی کاذب از ذهن طبقه کارگر و ایجاد آگاهی انقلابی در طبقه کارگر به وسیله تعلیم و تربیت می‌داند (گوتک، ۱۳۹۲، ۲۵۲-۲۵۳). نظریه پردازان نسل اول مکتب فرانکفورت، یعنی گرامشی، فریره و ژیرو راه مقابله و مبارزه با محرومیت‌ها، سلطه و تبعیض‌های آموزشی را که مصداق شر اخلاقی هستند به ترتیب

۱. افلاطون معتقد است که ما دو نفس داریم که یکی منشأ خوبی و یکی منشأ بدی است و علت حرکت و شر را در عالم ماده به نفس شر نسبت می‌دهد. علت شرور از نظر افلاطون، ماده، عدم انقیاد و فرمانبرداری تام و تمام ماده از عقل (نقل از چرنیس، ۱۹۵۴، ص ۲۳-۲۴) و فقدان کمال آنها موجب ایجاد شر در عالم می‌گردد (همان، ۱۹۵۴، ص ۲۷).

ایجاد تغییر به دست نخبگان اجتماعی (کاردان، ۱۳۸۸، ص ۲۷۱-۲۷۲)، تعلیم و تربیت رهایی بخش جهت اصلاح، ارتقای آگاهی و توانمندسازی مردم مستضعف و محروم و سوادآموزی انتقادی می‌دانند (کاردان، ۱۳۸۸، ص ۲۷۲). از میان فیلسوفان دوره پست مدرن نظریه‌پردازان نسل دوم مکتب فرانکفورت (نئومارکسیست‌ها) یعنی هورکهایمر، آدرنو، مارکوزه و هابرماس راه‌هایی از محرومیت‌ها و رنج‌های بشری را که ناشی از سلطه فرهنگی نظام سرمایه‌داری با ابزارهای همچون صنعت فرهنگ، صنعت دانش و تکنولوژی است، به ترتیب دموکراسی (نقیب‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۴۳۹)، توجه به زیبایی‌شناسی (نقیب‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۴۴۱، ۴۵۴)، تحقق انقلاب توسط انسان‌های اندیشمند و توجه به هنرهای زیبا و ادبیات (نقیب‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۴۵۰-۴۵۴)، علوم انتقادی از طریق عقلانیت تفاهمی و گفتگو در فضای عمومی بدون زور و فشار و روش روان درمانی (مهدوی و مبارکی، ۱۳۸۵، ص ۲۴) می‌داند. هورکهایمر، آدرنو و مارکوزه هر سه به کارگیری اندیشه‌های روانشناسانه را لازم می‌دانند (نقیب‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۴۵۰). در میان اندیشمندان دینی جان هیک^۱ شرور طبیعی را عنصری ضروری در جهان هستی برای پرورش روح، حفظ و صیانت نوع بشر، رشد و تعالی انسان در جهت تعالی اخلاقی و معنوی، پیشرفت و توسعه علم و تکنولوژی، فرهنگ و تمدن می‌داند (هیک، ۲۰۱۰، ص ۲۹۰-۲۹۲).

سوئین برن شرور اخلاقی و طبیعی را لازمه دستیابی به خیر حداکثری و دستیابی به فضایل اخلاقی و شرور طبیعی را لازمه برهان کسب معرفت، دانش، علم و آگاهی می‌داند (سوئین برن، ۱۹۹۶، ص ۳۵-۳۶؛ ۱۹۹۸، ص ۱۶۱). صدرا ضمن اینکه شر طبیعی را لازمه رشد و تکامل جهان هستی، رشد و تکامل نفوس انسانی و خیرهای برتر می‌داند، افعالی را که به شر اخلاقی موصوف می‌شوند، مثل خوی‌های زشت، خست، زنا، سخن‌چینی و ستم را ذاتاً شر نمی‌داند؛ بلکه آنها را لازمه جدا نشدن طبیعت حیوانی در انسان و کمالاتی برای امور جسمانی و نفسانی می‌داند (صدرا، ۱۹۸۱، ج ۷، ص ۱۰۵). مطهری شر را لازمه رشد و تکامل جهان هستی و انسان، لازمه خیرات و فضایل اخلاقی، نمایان شدن زیبایی‌ها، عامل تفکر و تأمل، تربیت‌کننده خرد و پیدایش نبوغ می‌داند (مطهری، بی‌تا، ص ۴۹؛ ۱۳۸۸، ص ۲۱۰-۱۳۰).

نتایج پژوهش‌های داخلی و خارجی همچون تحقیقات عبدالله‌نژاد و رفیقی (۱۳۹۶)، حسینی شاهرودی و همکاران (۱۳۹۷)، وحیدی و همکاران (۱۳۹۳)، پارسا و همکاران (۱۳۹۸)، سلگی (۱۳۹۴)، نوروزی و برنجکار (۱۳۹۳)، اسکندری دامنه و نصری (۱۳۹۳)، خادمی و عباسی‌کیا (۱۳۹۱)، زمانی و همکاران (۱۳۹۸)، راه‌چمنی و همکاران (۱۳۹۷)، کشفی و زرگوشی (۱۳۹۲)،

1. John Hice

مک‌بریر (۲۰۱۳)، شاتس (۲۰۱۳)، هانس و کاتیا (۲۰۲۲)، بولی‌کلک (۲۰۱۳) بر رویکردها و راه‌حل‌هایی همچون عدمی بودن شر، نسبی بودن شر، شرور لازمه خیرهای برتر، شرور لازمه تعالی بخشیدن به انسان، شرور لازمه اختیار، شکل‌گیری اراده نیک، شرور لازمه زیبایی جهان، انتقاد، گفتگو و... در مواجهه با شرور تأکید داشته‌اند.

آراء فلاسفه و صاحب‌نظران همچون نتایج پژوهش‌های داخلی و خارجی نشان می‌دهد که هر یک از رویکردها و راه‌حل‌های یاد شده در مواجهه با شرور، ضمن اینکه حاوی آموزه‌هایی در نوع خود بوده و سعی کرده‌اند گره از مسئله شر را به نوعی باز نمایند و در این پژوهش به رویکرد ما در مواجهه با شرور کمک قابل توجهی می‌کنند، با این حال به مسئله شر از دیدگاهی تربیتی که در عمل بتواند پاسخ‌گوی نیازهای تربیتی مربوط به شر باشد پاسخ نداده‌اند. همچنین چون کنش‌های یاد شده در هر مکتب متناسب با مبانی و جهان بینی فلسفی خود به ارائه راه‌حل‌هایشان پرداخته‌اند و به صورت مجزا مورد بررسی قرار گرفته‌اند، به تنهایی قادر به پاسخگویی به مسئله شر در جهان کنونی نیستند. نظر به چالش یاد شده و همچنین پذیرش کارکرد دوگانه شر مبنی بر اینکه شر می‌تواند کارکردی مخرب داشته و هم می‌تواند سازنده باشد، مسئله اساسی که در این جا مطرح می‌شود این است که از منظر تربیتی در اغلب نظام‌های تربیتی ما تاکنون به مسئله شر عموماً به مثابه امری ذاتاً نامطلوب نگریسته شده و در مواجهه با آن رویکردی پرهیزی و اجتنابی حاکم بوده است. لذا به شر از دیدگاهی مواجهه‌ای که می‌تواند دارنده زمینه‌ای تربیتی باشد نگاه نشده است. در باب پرهیز از شرور توصیه‌ها و سفارش‌های زیادی وجود دارد؛ لیکن در باب مواجهه با شرور به مثابه فرصتی تربیتی (تبدیل تهدید به فرصت) تاکنون نگاه نشده است. با توجه به مسئله یاد شده به نظر می‌رسد انجام پژوهش‌های بنیادین در قلمرو رویکردهای مواجهه با شر به ویژه از منظر تربیتی و به عنوان یک نیاز اساسی در تعلیم و تربیت دینی ضرورت دارد. در این راستا خلأ نظری در مورد مسئله شر به عنوان یکی از مفاهیمی که می‌تواند عامل یا مانعی تأثیرگذار در تربیت اخلاقی باشد، ضرورت انجام این کار را دو چندان می‌کند. نظر به ضرورت باور به وجود شر به عنوان بخشی از زندگی انسان و عدم توانایی انسان برای گریز از آن، داشتن یک کنش مناسب در مواجهه با شرور و در عین حال ضرورت نوعی مسئولیت اخلاقی جهت اجتناب یا غلبه بر آن به منظور در امان ماندن از چالش‌ها و آسیب‌های شرور ضروری به نظر می‌رسد.

پژوهش حاضر در راستای پاسخگویی به مسئله، نیاز و ضرورت یاد شده با هدف تبیین مبانی فلسفی شر از دیدگاه علامه طباطبایی و استنتاج دلالت‌های تربیتی آن در تربیت اخلاقی درصدد پاسخگویی به این سؤالات است: ۱. مبانی فلسفی شر از دیدگاه علامه طباطبایی چیست؟

۲. دلالت‌های تربیتی حاصل از مبانی فلسفی شر ناظر به اصول و روش در تربیت اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی چیست؟

دلیل انتخاب علامه طباطبایی در پرداختن به مبانی فلسفی شر این است که رویکرد علامه طباطبایی در ارتباط با مسئله شر، رویکردی ترکیبی است. به طوری که تبیین‌ها و تحلیل‌های ایشان در فلسفه و تفسیر قرآن (در المیزان) نه تنها ضد و نقیض نیست، بلکه مکمل یکدیگر و تکمیل‌کننده نظرات سایر فیلسوفان اسلامی نیز هست. لذا نتایج این رویکرد می‌تواند مورد استفاده در سیاست‌گذاری‌ها و اقدامات عملی در تربیت اخلاقی با رویکرد اسلامی باشد. در این پژوهش سعی داریم تا با رویکرد هم‌افزایی دیدگاه ترکیبی فلسفی و قرآنی علامه طباطبایی، به ارائه راه متفاوتی به حل مسئله شر پردازیم. راه‌حل مورد نظر نگاه به شر به مثابه موقعیتی تربیتی است که از دیدگاه علامه طباطبایی قابل استخراج است.

روش پژوهش

رویکرد حاکم بر این پژوهش کیفی و روش پژوهش توصیفی-استنتاجی است. در پاسخ به سؤال نخست پژوهش از روش توصیفی استفاده شده است. در این روش ابتدا آثار مکتوب فلسفی و قرآنی علامه طباطبایی اعم از منابع دسته اول مثل کتاب‌های نه‌ایه‌الحکمه، بدایه‌الحکمه، اصول فلسفه و روش رئالیسم، تفسیر المیزان و... سپس منابع دست دوم از قبیل مقالات، کتب، رساله و پایان‌نامه‌های مرتبط با موضوع پژوهش از پایگاه‌های اطلاعاتی مختلف شناسایی شدند سپس متن خوانی، فیش‌برداری و استخراج مطالب آغاز گردید. در ادامه مبانی فلسفی شر اعم از مبانی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی از دیدگاه علامه طباطبایی مطالعه و سپس توصیف گردید. برای پاسخ به سؤال دوم پژوهش از روش استنتاجی در فلسفه تربیت استفاده شده است. در این رویکرد پژوهشی یک مکتب فلسفی به همراه دیدگاه‌های کلان هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی به عنوان مبنا قرار می‌گیرد و نظریات و دستورات عمل‌های تربیتی براساس آنها استخراج و استنباط می‌شود. در این رویکرد میان مفروضات متافیزیکی و دیدگاه‌ها و دستورات تربیتی سنخیت وجود دارد (کیانی و صادق‌زاده، ۱۳۹۰). در این پژوهش دیدگاه‌های علامه طباطبایی پیرامون شر به عنوان مبنا قرار می‌گیرد سپس در ادامه دلالت‌های تربیتی ناظر به اصول و روش‌های تربیتی استنتاج می‌گردد. این پژوهش را می‌توان دارای دو مرحله عمده دانست. مرحله نخست: توصیف و تبیین مبانی فلسفی شر از دیدگاه علامه طباطبایی. مرحله دوم: استنتاج و استنباط دلالت‌های تربیتی حاصل از مبانی فلسفی شر ناظر بر اصول و روش‌های تربیتی.

۳. یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش را حول محور پاسخ به سؤالات پژوهش ارائه خواهیم داد. ابتدا مبانی فلسفی شر را در آراء علامه طباطبایی و سپس اصول و روش‌های تربیتی و به دنبال آنها دلالت‌های تربیتی حاصل از مبانی فلسفی و اصول تربیتی مرتبط با مقوله شر را در تربیت اخلاقی استنتاج خواهیم کرد.

در پاسخ به سؤال اول در اینجا تلاش می‌کنیم تا مبانی فلسفی علامه طباطبایی در ارتباط با مسئله شر را تبیین کنیم. ذکر نکته‌ای در اینجا لازم است و آن این که تفکیک مبانی فلسفی شر در حیطه‌های چهارگانه هستی‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی کار دشواری است. لذا در اینجا سعی خواهیم کرد تا این مبانی را در هم تنیده بحث نماییم.

۳-۱. مبانی فلسفی شر

۳-۱-۱. مبنای اول: شر امری عدمی است و نسبتی با وجود واجب الوجود ندارد.

در نظر علامه طباطبایی شر امری عدمی است و منظور از عدمی بودن شر این نیست که آن چه شر است وجود ندارد. بلکه منظور این است که همه شرور عالم از نوع عدم و فقدانند و به عبارت دیگر شرور جهان از تبار نیستی‌اند. مثل نابینایی که در آن، شیء خاصی در چشم نابینا نیست؛ بلکه نابینایی همان فقدان و نبود بینایی است. بنابراین شر امری عدمی بوده و موجودی اصیل و واقعی نیست. شرور موجود در عالم به جهت ارتباط و پیوندی که با دیگر حوادث جهان هستی دارند، عدم مضاف‌اند نه عدم مطلق. بنابراین شرور بهره‌ای از وجود و وقوع دارند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۲۵۸-۲۵۹). بدی‌ها چه بدی‌های بالذات که از نوع اعدام و فقدان‌اند و چه بدی‌های نسبی و بالقیاس که از نوع موجوداتند یا فاعل و جاعلی ندارند و یا فاعل و جاعل آنها فاعل و جاعل خیرات است و نیازی به فرض فاعل و جاعل دیگر ندارد. بنابراین شرور مستند به ذات حق تعالی نیست و از قصور استعداد و خلأها، کمبودها و نقصان موجودهای در جهان انتزاع می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۲۵۹-۲۶۰).

۳-۱-۲. مبنای دوم: شرور به عالم ماده اختصاص داشته و تکامل موجودات در جهان

هستی در گرو تغییر و حرکت در این جهان است.

در نزد علامه طباطبایی، عالم ماده دارای ذاتیات و ویژگی‌هایی همچون تزاحم، تنازع و تضادها، خلأها، کاستی‌ها و فقدان‌ها است. منشأ این ویژگی‌ها یا عدم قابلیت ماده، اولاً نیاز به پذیرش کمال

خاص از سوی ماده است و ثانیاً قابلیت ماده برای تضاد است. به طوری که این دو خاصیت از ماده تفکیک‌ناپذیر است (طباطبایی، ۱۳۷۶، ص ۶۸-۶۹). علامه طباطبایی استدلال می‌کند که اگر تراحم‌ها و تضادها نباشد و صورتی که عارض بر ماده شده است برای همیشه باقی بماند، ماده قابلیت صورت دیگر را پیدا نمی‌کند و برای همیشه باید واجد یک صورت باشد و این خود مانعی برای بسط و تکامل نظام هستی است. وی تکامل جهان را به تضادها و تراحم‌ها نسبت می‌دهد و معتقد است که در اثر تضادها و تراحم‌ها، بطلان و انهدام صورت‌های موجود، نوبت به صورت‌های بعدی می‌رسد و هستی بسط و تکامل می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص ۶۵-۶۶). ایشان در جایی دیگر، تکامل جهان طبیعت را به امر حرکت مربوط ساخته و بر آن است که جهان طبیعت جهان تدریج و تکامل و حرکت از نقص به کمال است و حرکت و تدرج ذاتی طبیعت است. از نظر او حرکت‌ها و جنبش‌ها و سوق به کمال‌ها بستگی طبیعی و ذاتی دارد به همین چیزهایی که شرور و بدی‌ها نامیده می‌شوند (طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص ۶۶).

با این مقدمه علامه طباطبایی تکمیل موجودات را به شرور مربوط دانسته و معتقد است که وجود شرور و اعدام در تکمیل وجود موجودات و در ایجاد تغییر و تحول، حرکت، جنبش، سوق دادن آنها به کمال و صیقل دادن آنها مفید و مؤثر و شرط حتمی است (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۴، ص ۶۹).

همواره حرکات طبیعی (مکانی) به دنبال حرکات قسری پدید می‌آیند و تاشی با نیروی مخالف از مقتضای طبع خود دور نشود، میل به حرکت و وصول به مرکز در او پدید نمی‌آید (طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص ۶۶). از نظر او شرور موجود در عالم برای تحقق خیرات عالم و بسط و تکامل هستی ضروری هستند و نبود آنها شر کثیر است. در واقع خلقت عالم ماده با ویژگی‌هایی همچون نقصان، تغییر، تضاد، تراحم، خود نوعی خیر کثیر است و نیافریدن خیر کثیر خود شر کثیر است. در این راستا او خلقت جهان ماده را به حکمت الهی منسوب دانسته و معتقد است که حکمت الهی مقتضی آفرینش جهان ماده است؛ چراکه خیرات جهان ماده افزون از شرورش است و اگر چنین عالمی آفریده نشود، خیر کثیر فدای شر قلیل شده است (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۴، ص ۶۹).

۳-۱-۳. مبنای سوم: نظام هستی با وجود شرور، نظام احسن است.

در اندیشه علامه طباطبایی، نظام حاکم بر هستی استوارترین نظام است و از اتقان کامل برخوردار می‌باشد. وی در این زمینه استدلال می‌کند که این نظام جلوه و رقیقه علم ذاتی واجب تعالی است که ضعف و نارسایی را هرگز بدان راهی نیست. به عبارتی نظام هستی از علم خداوند ناشی شده و نمی‌تواند ناقص باشد. علامه طباطبایی با اشاره به مراتب عالم هستی یعنی عالم عقل، مثال و ماده

و ترتب طولی آنها بر یکدیگر نظام حاکم بر مرتبه وجود عقلی را سایه و جلوه نظام ربانی می‌داند که در عالم ربوبی یعنی عالمی که همه زیبایی‌ها و کمالات را در بردارد، مستقر است. بنابراین، نظام عقلی زیباترین و نیکوترین نظام ممکن و استوارترین آن است و در مرتبه بعد نظام مثالی قرار دارد که نسبت به مرتبه خودش نقصی ندارد و تمام کمالات لازم در آن مرتبه را دارا می‌باشد. زیرا سایه و جلوه نظام عقلی است. اما در مقایسه با نظام عقلی ضعیف‌تر و دارای ضعف‌ها و کمبودهایی است که لازمه این عالم است. به دنبال نظام مثالی، نظام مادی قرار دارد که سایه عالم مثال است و همین سخن در مورد عالم مادی صادق است. هر کدام از عوالم وجود، پرتو عالم بالاتر است؛ تا برسد به عالم عقلی که پرتو علم الهی است و این علم عین ذات تعالی است که منبع همه کمالات می‌باشد. از این رو نظام فراگیر عالم، نیکوترین نظام ممکن و استوارترین آن است (طباطبایی، ۱۳۹۶، ج ۳، ص ۳۷۶-۳۷۸). علامه طباطبایی برای اثبات نظام احسن به برهان آنی یعنی نظم و ظرافت حاکم بر نظام هستی (طباطبایی، ۱۳۹۶، ج ۳، ص ۳۷۵-۳۷۶) و برهان لمّی یعنی علم ذاتی خداوند به مخلوقات و عدم نقص و کاستی در ذات خداوند (علامه طباطبایی، ۱۳۹۶، ج ۳، ص ۳۰۹)، نظام‌مندی عالم و ارتباط و پیوستگی بین اجزای عالم و شرور و کم بودن شرور عالم نسبت به خیرات آن و این که عدم شرور خود شری عظیم است می‌پردازد (طباطبایی، ۱۳۹۶، ج ۳، ص ۱۵۶-۱۵۷).

۳-۱-۴. مبنای چهارم: شر طبیعی و اخلاقی ناشی از سوء اختیار انسان است.

علامه طباطبایی به سوء اختیار انسان در ارتباط با شرور معتقد است و در این راستا اظهار می‌دارد که اگرچه خداوند در برخی آیات قرآن کریم، مصائب را به خودش نسبت می‌دهد، اما این نسبت، تکوینی است و انسان با اختیار خود مصائب و شرور را اختیار می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۶۷-۱۸۸). علامه طباطبایی شرور اخلاقی را براساس منطق قرآن ناشی از اختیار سوء انسان، نداشتن عقل و تفکر (انفال، ۲۲) و علت برخی شرور طبیعی را هر چند در رویکرد فلسفی اش به خود طبیعت نسبت داده و آن را ذاتی طبیعت می‌داند، اما در رویکرد تفسیری خود علاوه بر طبیعت، شرور اخلاقی یعنی اعمال بد اجتماعی و فردی انسان‌ها همچون ظلم و ستم (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۳۵۰) شرک (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۲۵) لجاجت، تعصب و کفر ورزیدن (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۷۶؛ ج ۲، ص ۱۴۶) غرور و طغیان، وسوسه‌های شیطانی (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۱۹۵-۱۹۷) و گناه (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۸۶-۸۷؛ ج ۲، ص ۲۷۰-۲۷۱) را از دیگر علل شرور طبیعی می‌داند.

۳-۱-۵. مبنای پنجم: شرور اخلاقی ناشی از جهل انسان است.

علامه طباطبایی شرور اخلاقی را به گناه انسان نسبت می‌دهد و آن را از وجود خداوند بری می‌داند. وی در این باره می‌گوید: «خدای سبحان که محیط به زمان و مکان و حاکم بر دنیا و آخرت و قیوم بر هر چیز است وقتی حکمی می‌کند حکمش فصل و چون قضایی می‌راند قضایش حتم است؛ دنیا و عقبی نسبت به او حاضر و عالم واحدی است؛ او ترس فوت ندارد و به همین جهت در هیچ امری عجله نمی‌کند پس ممکن است بلکه واقع هم شده که فساد یک روز را وسیله اصلاح عمری و یا محرومیت فردی را وسیله رستگاری امتی قرار دهد آن وقت جاهل تنگ نظر خیال می‌کند که وضع آن یک فرد خدا را به ستوه آورده و خدا نتوانسته آن را اصلاح کند و یا فکر می‌کند خدا مغلوب هم می‌شود و کسانی می‌توانند از او پیشی بگیرند» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۷۹). علامه طباطبایی دو قوه غضبیه و عقل را برانگیزاننده انسان در دفع شر و امور مضر می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۴۷۸ و ۴۷۹).

۳-۱-۶. مبنای ششم: شرور طبیعی عاملی برای آزمایش و امتحان بشر^۱ و آثار تکوینی اعمال و کیفر گناهان است.

علامه طباطبایی علت شرور طبیعی را کیفر گناهان دسته جمعی و اعمال انسان دانسته است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۵۹-۶۰). سختی‌ها و بلاها برای گناهکاران و کافران، کیفر و عذاب اعمال آنان و برای مؤمنان و مطیعان، امتحان است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۷۴). شرور طبیعی از جانب خداوند امتحان و آزمایشی برای تکامل وجودی انسان، آزمایش و امتحان بندگان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۴۰۶)، جدا شدن خوبان از بدان، انسان‌های پلید از پاک، انسان‌های خالص از ناخالص (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۷۴) بالا رفتن درجه نیکوکاران و بازشناسی آنان (محمد، ۳۱) و گاه موجب متنبه شدن، جبران گناهان (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۸، ص ۳۲۴) و تذکر می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۲۸۹). اگر ابتلا و امتحانی در میان نباشد مسیری که همگان در آن قرار می‌گیرند نیز مسیر سعادت کامل نخواهد بود. زیرا این مسیر در صورتی گشوده می‌شود که به وسیله امتحان‌ها و ابتلائات، استعداد‌های نهفته آدمی شکوفا گردد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۲۹).

۱. عنکبوت، ۳؛ کهف، ۷؛ هود، ۷؛ حج، ۵۳؛ تغابن، ۱۵؛ بقره، ۴۹؛ ابراهیم، ۶؛ بقره، ۱۰۲؛ انبیا، ۳۵.

۳-۱-۷. مبنای هفتم: آمیختگی شرور و خیرات: شرط طبیعی یک مرحله اجتناب ناپذیر از رشد تدریجی و تلاش نژاد انسان و لازمه خیرات و فضایل اخلاقی در انسان هستند.

در طبیعت خوبی‌ها و بدی‌ها آمیخته به هم، تفکیک ناپذیر و جدا ناشدنی هستند (طباطبایی، ۱۳۹۸، ج ۴، ص ۶۰-۵۹) از نظر علامه طباطبایی شرور از لوازم وجود خیرات این عالم می‌باشند و به نوبه خود مبدأ و منشأ خیرات کثیراند (طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص ۶۴-۶۶). از نظر او اگر در عالم اموری از قبیل شر، فساد، رنج، فقدان، نقص و ضعف که آن‌ها را مانع کمال می‌بینیم وجود نداشت از خیر، صحت، راحت، کمال و قوت نیز خبری نبود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۸، ص ۳۹) در همین زمینه در جایی می‌گوید: «هدایت و عمل حق و اطاعت و امثال آن هنگامی محقق می‌شود که ضلالت، باطل، معصیت و امثال آن نیز وجود داشته باشد و دعوت به حق، هنگامی تمام می‌شود که دعوت به باطل هم بوده باشد» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۸، ص ۵۲). وی وجود نظام احسن در جهان را نیز با همین استدلال تبیین می‌کند و می‌گوید: «اگر تمامی اجزای عالم شبیه یکدیگر بود دیگر نظام احسن که عده ای در آن استحقاق ثواب پیدا کنند و اشخاصی با وجود آن شرایط به برخی از مقام‌ها برسند وجود نداشت» (طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص ۶۵-۶۶). بنابراین وجود شر برای تحقق بخشی به مصادیق خیر و تعریف خیر است.

علامه طباطبایی شرور طبیعی را جزء مراحل رشد انسان به حساب می‌آورد و می‌گوید: «برخی از شرور طبیعی از قبیل مرگ و پیری موجب تکامل روح و تبدیل آن از نشئه‌ای به نشئه دیگر می‌شود. همان طوری که گردو در ابتدا آمیخته‌ای است از پوست و مغز و تدریجاً هر چه مغز کمال می‌یابد از پوست جدا می‌شود و مستقل می‌گردد تا آنجا که پوست فلسفه خود را از دست می‌دهد و باید شکسته شود تا مغز آزاد گردد، روح نیز نسبت به بدن همین‌طور است» (طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص ۶۵-۶۶).

۳-۱-۸. مبنای هشتم: شر ناشی از عدم علم و آگاهی بشر و امری نسبی و اعتباری است. علامه طباطبایی همه امور و اشیائی را که در فرایند آفرینش و ایجاد قرار گرفته‌اند، خیر به حساب می‌آورد و می‌گوید: «تمامی اشیایی که متعلق خلق و ایجاد قرار گرفته‌اند، وجود نفسی‌شان خیر است. یعنی وجودشان بدون این که اضافه به چیزی شود خیر است. هیچ یک از موجودات عالم فی نفسه شر و قبیح نیستند» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۸، ص ۳۸). از نظر او شر پنداشتن برخی امور به جهل انسان یعنی عدم علم و آگاهی بشر (بقره، ۲۱۶). جزئی نگریستن و نسبت بین شیء و کمال آن بر می‌گردد (طباطبایی، ۱۳۸۶، ج ۱۳، ص ۱۸۷). برخی از افعال نسبت به احوال، اوقات،

مکان‌ها و مجتمعات متفاوت می‌شوند. برای نمونه خندیدن نزد عده ای حسن است و در نگاه بزرگان قبیح، سرور در محفل عزا و مساجد و معابد قبیح است و در دیگر مجالس حسن (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۹). زلزله در بلد کفر برای مؤمنین حسن جلوه می‌کند، اما برای کفار شر است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۱۱). براساس نظریه ادراکات اعتباری علامه طباطبایی شر و اصولاً آنچه مصداق خوبی و بدی (حسن و قبح) است امری اعتباری لحاظ می‌شود و شر پنداشتن برخی امور ناشی از عدم علم و آگاهی انسان، جزئی‌نگری و نسبت بین شیء و کمال آن است.

۳-۲. اصول مورد نیاز در تربیت اخلاقی در مواجهه با شرور

با توجه به مبانی فلسفی مأخوذ از آراء علامه طباطبایی در باب شر که شرح و تبیین آن صورت گرفت، در اینجا اصول منتج از مبانی یاد شده را به منظور ایجاد زمینه‌های تربیتی در مواجهه با شرور، ارائه می‌کنیم.

۳-۲-۱. اصل اول: ضرورت شناخت خداوند به عنوان خیر مطلق و فاعل اصلی خیرات خداوند به عنوان خیر بنیادین هستی و منبع هرگونه خیر و کمال محض که همه موجودات را به سمت کمال شایسته خود هدایت می‌کند مبرا از هرگونه شرور است. زیرا شرور موجود در عالم چه نیستی‌ها مثل فقر و جهل و چه هستی‌هایی که سبب نیستی‌ها شده‌اند مثل سیل و زلزله اعتباری هستند و نیاز به فاعل و جاعل ندارد و یا فاعل و جاعل آنها فاعل و جاعل خیرات است و نسبتی به واجب الوجود ندارد (طباطبایی، ۱۳۹۹، ج ۵، ص ۲۰۸-۲۱۰). نیستی‌ها و عدمیات موجود در عالم از قصور استعداد و خلأها، کمبودها و نقصان موجودهای در جهان، موقعیت‌های تعارض آمیز و روابط خاص با دیگر موجودات انتزاع می‌شود (طباطبایی، ج ۱۳، ص ۲۵۹-۲۶۰). روش‌های تربیتی متناظر با این اصل استفاده از استدلال منطقی و عقلی در مسیر شناخت خداوند به عنوان خیر بنیادین هستی که همه موجودات عالم را به کمال شایسته خود هدایت می‌کند و مبرا از هرگونه شر است، پناه بردن به خداوند و قرب به او، ذکر و یاد خداوند، دعا کردن، تلاوت قرآن و... است که برای متریبان امری لازم و اساسی است.

۳-۲-۲. تغییر موقعیت و اصلاح شرایط با اراده اجتماع و فرد

یکی از اصول تربیتی، تغییر موقعیت متریبان در مواجهه با شرور اخلاقی از موقعیت شرور به موقعیت عاری از شرور خلاق است. یعنی تغییر موقعیت از زمینه‌های ارتکاب گناه به زمینه‌ها و موقعیت عاری

از گناه. البته اصلاح شرایط و تغییر موقعیت منوط به اراده اجتماع و فرد است. به عنوان مثال در تفسیر آیه ۹۷ از سوره نساء علامه طباطبایی راه رهایی از ظلم به نفس را که علت آن اعراض از دین خدا و ترک اقامه شعائر خداوند در اثر واقع شدن و زندگی کردن در بلاد شرک و در میان کفار قرار گرفتن است را مهاجرت (هجرت) از سرزمین شرک به سرزمین دیگر می‌داند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۷۶-۷۸).

خدای سبحان قبل از آن که بندگان خود را به ایمان و عمل صالح دعوت کند اول زمین خود را فراخ قرار داد تا اگر کسی شرایط محلی اش اجازه اش نمی‌دهد، ایمان بیاورد و به محل دیگر برود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۷۶-۷۸). خداوند قبل از دعوت بندگان به ایمان و عمل صالح این شرایط یعنی زمین را فراخ و گسترده خلق کرده است تا انسان‌ها در صورت بروز مشکل در محیط زندگی شان به مکان دیگر مهاجرت کنند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۷۶-۷۸). به عنوان مثال خداوند راه برون رفت بنی اسرائیل از شکنجه‌ها و قتل‌های فرعون را هجرت این اقوام از مصر و عبور آن‌ها از دریا می‌داند که این هجرت باعث نجات بنی اسرائیل و غرق شدن فرعون و لشکریانش شد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۲۳۹).

همچنین خداوند در آیه ۱۱۰ از سوره نحل^۱ راه مقابله با شرور اخلاقی مثل ظلم و شکنجه‌های قریش نسبت به مؤمنین را در مهاجرت (هجرت) می‌داند. همین‌طور در آیه ۱۹۵ از سوره آل‌عمران^۲ خداوند به کسانی که در راه خداوند اذیت و آزار دیدند؛ در راه خدا هجرت کردند؛ در راه خدا جهاد کردند و در راه وطن ایثار کردند، وعده بخشش و بهشت را داده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۴۷۶). حضرت موسی برای مهار زدن به فتنه سامری (طه، ۹۷)^۳ جهت ایجاد تغییر و اصلاح اجتماع، سامری را از امت و گروه خود اخراج کرد.

۱: ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا قُتِلُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ: اما پروردگار تو نسبت به کسانی که به شر و فتنه کفار مبتلا شدند ناگزیر هجرت کردند؛ سپس جهاد کردند و در راه خدا استقامت نمودند؛ پروردگارت، بعد از انجام این کارها، بخشنده و مهربان است (و آنها را مشمول رحمت خود می‌سازد (مکارم، ج ۱، ص ۲۷۹).

۲: فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ (آل‌عمران، ۱۹۵).

۳: قَالَ فَادْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ وَإِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَنْ تُخْلَفَهُ وَانظُرْ إِلَى إِلْهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا: (موسی) گفت: «برو، که بهره تو در زندگی دنیا این است که (هر کس با تو نزدیک شود) بگویی «با من تماس نگیر!» و تو می‌عادی (از عذاب خدا) داری، که هرگز تخلف نخواهد شد! (اکنون) بنگر به این معبودت که پیوسته آن را پرستش می‌کردی! و بین ما آن را نخست می‌سوزانیم؛ سپس ذرات آن را به دریا می‌پاشیم (مکارم، ج ۱، ص ۳۱۸).

۳-۲-۳. اصل ضرورت ایجاد و تقویت نگرش و گرایش در باب نظام احسن (اصل برهان زیبایی‌شناسی)

از دیدگاه علامه طباطبایی، نظام احسن بهترین، استوارترین و نیکوترین نظام و جلوه و رقیقه علم ذاتی واجب تعالی است که ضعف و نارسایی را هرگز بدان راهی نیست و زشتی‌های موجود هم ذاتی عالم ماده است (طباطبایی، ۱۳۹۶، ج ۳، ص ۳۷۶-۳۷۸). این بدان معنا است که خداوند با وجود توانایی و قدرت در علم، هرگز به آفرینش ناقص و نازیبا مبادرت نمی‌کند. در این صورت هر آن چه از او صادر شود، فعل زیبا و در بهترین صورت و بهترین نظام است. هر یک از موجودات فی نفسه و برای خودش دارای حسنی است که تمام‌تر و کامل‌تر از آن برای آن موجود تصور نمی‌شود^۱ (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۳۷۲-۳۷۳). لذا از منظر تربیتی، پرورش اصل برهان زیبایی‌شناسی در مخاطبان تربیتی در مواجهه با شرور امری ضروری و اساسی است.

۳-۲-۴. اصل پرورش عقلانیت

در دیدگاه علامه طباطبایی، تعقل به عنوان یکی از عوامل بازدارنده از اعمال زشت و گناه و حافظ و مانع انسان از گمراهی، فساد و کارهای ناشایست (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۷۹) است و دارای دو کارکرد نظری و عملی است که انسان به واسطه آن می‌تواند حق را از باطل در مسائل فکری و نظری، راست را از دروغ، صلاح را از فساد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۶۱۰-۶۱۱)، خیر را از شر و نافع را از مضر در مسائل عملی تشخیص دهد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۳۷۴). به واسطه عقل است که ایمان و یقین از قرار گرفتن در دسترس شک و تردید خلاص می‌شود و در نتیجه ایمان به حد یقین می‌رسد و با رسیدنش به حد یقین و محکم شدنش همه خیرات را با خود به همراه می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۲۴۰).

۳-۲-۵. اصل نیاز به شکوفایی و هدایت و مراقبت از استعدادها

شرور ابتلا و امتحانی برای مؤمنین و موجب تذکر، متنبه شدن و جبران گناهان و شکوفایی استعدادها و پنهانی انسانی است. آیات متعددی از قرآن کریم (بقره، ۲۱۴؛ انعام، ۱۶۵) به موضوع امتحان و خیر بودن ابتلا پرداخته و آن را مایه رشد اعلام می‌نماید. در تفسیر این آیات علت خیر

۱. اَلَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَ بَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ: او همان کسی است که هر چه را آفرید نیکو آفرید؛ و آفرینش انسان را از گِل آغاز کرد (سجده، ۷). لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ: که ما انسان را در بهترین صورت و نظام آفریدیم (تین، ۴).

بودن و مایه رشد بودن، مواجهه با سختی‌ها و شکوفایی استعدادها دانسته شده است. مصداق این ادعا آیه ۱۲۴ از سوره بقره^۱ در ارتباط با مبتلا شدن حضرت ابراهیم به ابتلائات و به فعلیت رسیدن استعدادش برای احراز مقام نبوت است. نظر به اصل یاد شده مراقبت و هدایت از استعدادهای خیر جهت پیشگیری از رذایل اخلاقی در مواجهه با شرور امری لازم و ضروری است؛ چون اگر استعدادهای خیر انسان درست مراقبت و هدایت نشوند این استعدادها باطل شده و حتی ممکن است تأثیر افراد و جامعه برای پیشروی به سوی رشد به صفر برسد^۲ و قوای نفس به کلی به تحلیل رفته و در خدمت عوامل شر و شیطانی قرار گیرد. لذا ضرورت اصل هدایت و مراقبت از استعدادهای خیر برای متریان جهت پیشگیری از رذایل اخلاقی امری لازم و ضروری است. یکی از راه‌های مراقبت و هدایت از استعدادهای خیر، جهت پیشگیری از رذایل اخلاقی تأدیب و تربیت است که در بحث روش‌ها بدان می‌پردازیم.

۳-۲-۶- اصل ضرورت کیفر و مجازات (اصل جبران)

خداوند در قرآن کریم مجازات‌های دنیوی و اخروی مختلفی برای مرتکبین شرور در نظر گرفته است. به عنوان مثال برخی انسان‌ها را که مرتکب گناه، ستم و فساد شده‌اند با آوردن بلاها و نزول عذاب الهی و عظیم (شر طبیعی) مجازات می‌کند. مثلاً قوم لوط را با سنگ، قوم عاد را با بادی که سنگریزه به همراه دارد، قوم ثمود و شعیب را با باد و صاعقه، قوم قارون را با فرو بردن در زمین، قوم نوح را با طوفان، فرعون و هامان را با غرق شدن (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۱۸۸-۱۸۹) قوم هود را با باد صرصر و بی‌رحم، قوم صالح را با زلزله (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۴۵۵)، برخی را با آتش جهنم (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۲۵) و برخی دیگر را با تبدیل نعمت به نعمت (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۱۸-۲۱) مجازات می‌کند. نزول همه این بلاها و عذاب‌ها ضرورت اصل کیفر و مجازات را یادآوری می‌کند. سیاست‌گزاران، برنامه‌ریزان، حکام جامعه صالحه، علما و اهل کتاب جهت جبران کردن آثار گناه و تبعات سوء آن توسط کافران و گناهکاران/ مرتبسی باید به تنبیه و مؤاخذه از راه تسلیم و انصاف، موعظه و تذکر، تشریح احکام و قوانین جزا، یادآوری روز جزا و نحوه محاسبه اعمال، داستان‌سرایی و عبرت‌آموزی بپردازند.

۱. وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ: (به خاطر آورد) هنگامی که خداوند، ابراهیم را با وسایل گوناگونی آزمود. و او به خوبی از عهده این آزمایش‌ها برآمد. خداوند به او فرمود: «من تو را امام و پیشوای مردم قرار دادم!» ابراهیم عرض کرد: «از دودمان من (نیز امامانی قرار بده!)» خداوند فرمود: «پیمان من، به ستمکاران نمی‌رسد! (و تنها آن دسته از فرزندان تو که پاک و معصوم باشند، شایسته این مقامند) (مکارم، ج ۱، ص ۱۹).

۲. آل‌عمران، ۱۷۹.

۳-۲-۷. اصل پرورش فضایل اخلاقی

با توجه به اینکه شرور و خیرات از هم تفکیک‌ناپذیرند و شرور لازمه خیرات و فضایل اخلاقی‌اند و رشد اخلاقی و عاطفی انسان هم از طریق پاسخ به چالش‌های موجود در جهان (بروز شرور) امکان‌پذیر است، لذا در مواجهه تربیتی متریبان با شرور، کسب فضیلت‌های اخلاقی جهت غلبه بر شرور طبیعی و اخلاقی امری لازم و ضروری است. همچنان که قرآن کریم با روش‌های تربیتی متعددی انسان‌ها را به پرورش و کسب فضیلت‌های اخلاقی در برابر شرور دعوت می‌کند. قرآن روش‌های دستیابی به کسب فضیلت‌های اخلاقی در برابر شرور را ایمان، تقوا، عمل صالح، نماز، زکات، انفاق، صدقه، عفو و بخشش، استغفار و توبه، محبت، صبر و استقامت می‌داند. قرآن انسان‌ها را در مقابل مصیبتی که با اختیار آدمی حاصل می‌شوند مثل شرور اخلاقی (ظلم‌هایی که به عرض و ناموس آدمی و یا جان آدمی متوجه می‌شود) امر به مقاومت و ایستادگی جهت دفع آن‌ها می‌کند و در برابر مصیبتی که انسان در آن اختیار ندارد، مثل شرور طبیعی (سیل و زلزله و...) امر به صبر و بردباری می‌نماید (طباطبایی، ۱۳۷۴ ج ۱۹، ص ۵۱۱). چون صبر به منزله خلوتی است که در هنگام هجوم افکار پریشان و صحنه‌های هول‌انگیز و مصائبی که از هر طرف رو می‌آورد، به انسان فرصت تفکر صحیح داده و باعث می‌شود انسان رأی مطمئن اتخاذ کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۱۲۶). صبر به معنای از دست ندادن امر تدبیر (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵۱۷) و ثبات بر شدائد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۶۵۱) است؛ صبر یعنی اینکه انسان در قلب خود استقامتی داشته باشد که بتواند کنترل نظام نفس خود را که استقامت امر حیات انسانی و جلوگیری از اختلال آن بستگی به آن نظام دارد را در دست گرفته و دل خود را از تفرقه و نسیان تدبیر و خبط فکر و فساد رأی جلوگیری کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص ۱۴۱). همچنین از نظر علامه طباطبایی صبر در برابر معصیت باعث تهذیب نفس و تهیه ملکه تقوا (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۴۴۶) و در برابر شداید راهنمای به سوی خیر و پیشتاز فرج و نجات است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۲۸۷). با این حال از نظر علامه طباطبایی تحمل اذیت و صبر و ناگواری‌ها منوط به داشتن یقین است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۹). در آیاتی دیگر علامه طباطبایی راه دیگر در مواجهه با گناهان را عفو و بخشش در زبان و عمل و دوری از سخنان زشت در مقابل بدی و ظلم و غضب (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۲۰۲-۲۰۳؛ ج ۱۵، ص ۵۹۴؛ ج ۱، ص ۴۸۷؛ ج ۱۸، ص ۹۵) حسن خلق و گشاده رویی در برابر جزا (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص ۴۷۰-۴۷۵)، ایمان به خدا و رسولش در برابر ابتلائات و گناهان می‌داند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۱۲۳). حقیقت ایمان مانع از انجام اعمال زشت توسط انسان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۲۵) و باعث اصلاح اعمال و اخلاق

(طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۶۵۰) شده و قلب انسان را هدایت و از شرور و مصیبت‌ها دور می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۵۸-۱۵۹). همچنین اعراض از آن موجب ضرر و زیان انسان است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۶۱۱). علامه طباطبایی شرط ایمان را تقوا و عمل صالحه می‌داند.

۳-۲-۸. اصل نیاز به کسب معرفت و آگاهی

علامه طباطبایی معتقد است در برخی مواقع انسان شر را خیر و خیر را شر می‌پندارد^۱ و این ناشی از جهل انسان و نداشتن علم و آگاهی است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۴۸-۲۴۹). لذا کسب معرفت و آگاهی توسط متریبان در مواجهه با شرور ضرورتی دو چندان می‌یابد. پس یکی از روش‌های کسب معرفت و آگاهی در مواجهه با شرور طبیعی، علم‌آموزی است که شامل پیش‌بینی و آینده‌نگری، مشاهده دقیق، فرضیه‌سازی، تحقیق و پژوهش است که در مواجهه تربیتی متریبان با شرور طبیعی امری لازم و ضروری است. مصداق این ادعا را خداوند در آیه ۱۰۲ از سوره نساء آورده است. جایی که مسلمان را به حزم و احتیاط دعوت می‌کند که در مواقع جنگ در حین خواندن نماز وسایل دفاعی (زره و خود) و سلاح‌های جنگی را با خود حمل کنید تا دشمن شما را غافلگیر نکند. علم نافع و حکمت بالغه، علم مکشوف و یقین مشهود و دیدنی از دیگر راه‌های کسب معرفت و آگاهی در مواجهه با شرور اخلاقی است. از دیدگاه علامه طباطبایی این علوم موجب مصون ماندن انسان در مهلکه‌ها و رذایل و محفوظ ماندن از آلوده شدن به پلیدی‌های معاصی، خطا و ضلالت است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۱۲۴-۱۲۵؛ ج ۱۱، ص ۱۷۴). همچنان که خداوند در آیاتی از قرآن کریم انسان‌ها را ضمن دعوت به ظن خیر به سخن گفتن بدون علم و تحقیق و تفحص که باعث خطا، نقص، ضلالت و گمراهی انسان می‌شود، منع می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۱۳۰، ۵۱۳). نظر به اصل یاد شده، کسب معرفت و آگاهی توسط متریبان در مواجهه با شرور، ضرورتی دو چندان می‌یابد. یکی از روش‌های تربیتی کسب معرفت و آگاهی در مواجهه با شرور طبیعی و اخلاقی، علم‌آموزی است جهت داشتن یک کنش مناسب در مواجهه با شرور متریبان علاوه بر اینکه باید به کسب علم‌آموزی اعم از علم استقرایی و تجربی/تکنولوژی و فناوری؛ علوم نافع و حکمت بالغه، علم مکشوف و یقین مشهود و دیدنی اهتمام ورزند باید به پیش‌بینی و آینده‌نگری، مشاهده دقیق، فرضیه‌سازی و... جهت پیشگیری یا جلوگیری از وقوع مجدد شرور، کمتر شدن تلفات و خطرات ناشی از آن اهتمام ورزند.

۱. بقره، ۲۱۶؛ آل عمران، ۱۸۰.

۳-۳. روش‌های تربیتی

در اینجا روش‌های تربیتی مربوط به مواجهه با شرور را با توجه به اصول منتج از مبانی فلسفی شرور در اندیشه علامه طباطبایی ارائه می‌کنیم. روش‌های تربیتی متناسب با اصول عبارتند از:

۳-۳-۱. به کارگیری استدلال: از منظر تربیتی مریبان می‌تواند با پرورش و به کارگیری استدلال منطقی و عقلی در متریبان به اثبات خیر مطلق بودن خداوند بپردازند.

۳-۳-۲. پناه بردن به خداوند و قرب به او^۱ (ذکر و یاد خداوند، دعا کردن، تلاوت قرآن): با توجه به این که روش‌های یاد شده هنگام حوادث سخت و طاقت فرسا می‌توانند موجب برآورده شدن حوایج، دفع شر (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۵۴۶) برگشتن آثار گناه از صاحبش (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۸۸) شوند لذا به عنوان روش‌های تربیتی به متریبان توصیه می‌شود؛ زیرا گذشته از آن که پناه بردن به خداوند و ذکر و یاد او در مواجهه با حوادث به انسان اعتماد به نفس، قدرت، نیرو و امیدواری داده و او را از یاس، ناامیدی و نگرانی بازداشته و آرامش را به او هدیه می‌کند اثر آن از نظر روانی غیر قابل انکار است. همه ما در مواقع مواجهه شدن با شرور اعم از طبیعی و اخلاقی از خدا بی‌نیاز نیستیم و باید به او تکیه کنیم چون به تسلی و مراقبت نیاز داریم پس باید برای دیگرانی که شرور بر آنان عارض شده است دعا کنیم و وقتی شرایط مناسب است به فرد یادآوری شود که خداوند واقعاً برای کسانی که در حال رنج کشیدن هستند دلسوزی و همدردی می‌کند. نظر به نقش تربیتی تلاوت قرآن در جلوگیری از فحشا و منکرات، انس با قرآن و روی آوردن به موسیقی عرفانی و دلپذیر و آوای دلنشین آن جهت آرامش و رفع اضطراب در مواجهه با شرور به متریبان توصیه می‌شود.

۳-۳-۳. ترک مکان و محل گناه: براساس تفسیر علامه طباطبایی مبنی بر نقش هجرت (ترک محل و مکان گناه، ظلم و شکنجه) توسط فرد یا اجتماع به عنوان یک تغییر موقعیت مکانی که موجب ممانعت از ظلم، شکنجه و قتل‌های بیشتر است و انسان را از فشار و خفقان محیط باز می‌دارد به متریبان در مواجهه با شرور اخلاقی توصیه می‌شود.

۳-۳-۴. دعوت به مشاهده در اجزا و عناصر موجود در جهان آفرینش: نظم و هماهنگی موجود در اشیاء و پدیده‌های هستی همراه با زیبایی‌های شگفت‌انگیزی که آفریده‌های خداوند دارند، از طریق مشاهده حاصل می‌شود و می‌تواند متریبان را به وجود ویژگی نظام احسن در هستی رهنمون سازد.

۳-۳-۵. پرورش زیبایی‌های معنوی

از نظر علامه طباطبایی، پرورش زیبایی‌های معنوی می‌تواند یکی از راه کارهای قرآنی برای متریبان در مواجهه با شرور باشد. مصداق این ادعا تفسیر آیه ۱۸ از سوره یوسف^۱ در ارتباط با واکنش حضرت یعقوب در برابر فرزندان خود در آوردن خبر مرگ یوسف به دروغ (مصداق زشتی و شرور اخلاقی) است که ایشان جهت رفع بلیه به صبر جمیل (مصداق زیبایی معنوی) جهت تحمل و دشواری و تلخی ماجرا پناه می‌برد و از خداوند به عنوان زیبایی مطلق درخواست یاری و کمک می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۴۱-۱۴۰). صبر به ویژه آن که نیکو باشد، یعنی در کنار شدائد و سختی‌ها همراه با متانت و توکل به خداوند اتخاذ شود، همچون صبوری که حضرت یعقوب و حضرت ایوب در برابر سختی‌ها و شدائد از خود نشان دادند، خود پرورش دهنده زیبایی‌های معنوی در انسان است. از این رو پرورش زیبایی‌های معنوی یکی از روش‌های تربیتی مبتنی بر اندیشه علامه طباطبایی به تأثیر از قرآن است که متریبان می‌توانند در مواجهه با شرور اتخاذ کنند.

۳-۳-۶. دعوت به تفکر و اندیشه: با توجه به این که خداوند در آیه ۲۶۶ از سوره بقره انسان‌ها را در برابر شرور طبیعی و اخلاقی دعوت به تفکر می‌کند (مکارم، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۴۵) و تفکر به معنای کشف حقیقت امر (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۹۵؛ ج ۸، ص ۲۱۶، ۴۵۴) موجب تشخیص عمل نافع از مضر است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۶۰۳) لذا تشویق متریبان به تفکرورزی جهت کشف حقیقت امر در مواجهه با شرور اخلاقی و طبیعی امری لازم و اساسی است و سیاست‌گزاران و برنامه‌ریزان آموزشی باید در برنامه‌های تربیتی برای متریبان به جای انگیزه‌های سودگرای و نیاز، میل به کنجکاوی و حقیقت‌جویی را جهت تشخیص خیر از شر، خوب از بد در فراگیران ایجاد کنند و تلاش و پویای فکری دانش‌آموزان را به گونه‌ای تنظیم نمایند که هدایت آنان به سمت کشف حقیقت باشد، چون کشف حقیقت امر موجب تشخیص عمل نافع از مضر و... است.

۱. وَ جَاؤْ عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ: و پیراهن او را با خونی دروغین (آغشته ساخته، نزد پدر) آوردند؛ گفت: «هوس‌های نفسانی شما این کار را برایتان آراسته! من صبر جمیل (و شکیبایی خالی از ناسپاسی) خواهم داشت؛ و در برابر آنچه می‌گویید، از خداوند یاری می‌طلبم! (مکارم، ج ۱، ص ۲۳۷).

۳-۳-۷. **گفتگو و مشورت با صاحبان خرد:** نظر به راهکار علامه طباطبایی مبنی بر تأکید بر نقش گفتگو و مراجعه به اهل خیره (صاحبان عقل) جهت تشخیص منقولات آمیخته به راست و دروغ و حق و باطل جهت برحذر داشتن از شر و ضرر (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۶۳-۲۶۲؛ ج ۱۸، ص ۹۳) تشویق متریبان به بهره‌گیری از عقلانیت تفاهمی/ارتباطی و خرد جمعی از طریق گفتگو و زبان جهت مواجهه با شرور اخلاقی امری لازم و اساسی است که باید مورد توجه قرار گیرد. گفتگو از طریق زبان و مشورت باعث می‌شود که افراد ترس‌ها، خشم‌ها و تنهایی‌شان را بروز دهند تا هم حرف‌هایشان شنیده شود هم افراد فکر کنند که ابراز آنها نه تنها ترسی ندارد بلکه باعث تسلی و آرامش می‌شود.

۳-۳-۸. **تربیت و تأدیب:** یکی از روش‌های لازم برای مراقبت و هدایت استعدادهای خیر در وجود انسان، جهت پیشگیری از رذایل اخلاقی و شکوفایی استعدادهای خیر در انسان تربیت و تأدیب است. در این راستا علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۸۷ از سوره انبیا در ارتباط با داستان ذوالنون (صاحب ماهی) که در آن حضرت یونس به دلیل ترک محل رسالتش با فرو رفتن در شکم ماهی برای بار دوم به سوی قوم خود فرستاده شد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۴۴۴). هدف خداوند از انجام این کار تربیت پیغمبر خود جهت رسیدن به مقام قرب الهی با گامی استوار و خالی از هرگونه ظلم و ستم است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۴۴۵). مواجهه انسان با انواع خطرات درونی و بیرونی مثل غلبه نفس اماره، شیطان، عوامل محیطی و... نیازمند ساماندهی کمک‌های عاطفی و فطری چند جانبه توسط جریان‌های اجتماعی بیرونی مثل خیرخواهان جامعه، دین و... است که با انجام تمهیدات لازم همچون ایجاد محیط نسبتاً سالم و خالی از هرگونه موانع رشد و پیشرفت و از طریق در اختیار گزاردن افرادی در نقش راهنما و هادی، آگاهانه او را به سوی کمال خود یاری کند و این مهم از طریق تأدیب و تربیت امکان‌پذیر است.

۳-۳-۹. **تنبیه و مؤاخذه از راه انصاف و تسلیم:** یکی از روش‌های تربیتی جهت کیفر و مجازات، تنبیه، توبیخ و مؤاخذه از راه انصاف و تسلیم است. در این جا منظور از تنبیه آن نوع تنبیهی است که خداوند در قرآن از آن یاد می‌کند. تنبیه و مجازات فرد خطاکار می‌تواند به کاهش و یا حذف رفتارهای گناه منجر شود. شرایط مجازات و تنبیه کردن افراد علاوه بر این که باید تابع متغیری همچون میزان خطای متریبی باشد نباید از عواملی دیگری همچون خشم و غیظ مربی، شرایط وضعیت متریبی و... متأثر شود زیرا اصل عدالت ایجاب می‌کند که از دخالت این‌گونه عوامل در مجازات پرهیز گردد. در

صورت ضرورت اجرای تنبیه و مجازات، میزان تباهی و آثار ناشی از خطا مشخص و به جبران آن باید اقدام کرد. این آثار اگر متوجه خود فرد شده باشد باید با به دوش کشیدن تکالیفی که ترک گفته است آثار منفی آنها را ذایل کند و اگر آثار آن متوجه اجتماع باشد باید به میزانی که آسیب به دیگران وارد کرده خود یا ویش متحمل خسارت شود. در این راستا پیش از تنبیه، انسان موعظه و تذکر، تشریح احکام و قوانین جزا، یادآوری روز جزا و نحوه محاسبه اعمال را دریافت می‌کند. همچنین انسان داستان‌سرایی و عبرت‌آموزی از تاریخ امم و گذشتگان را به عنوان روش‌های زمینه‌ای در روش تربیتی کیفر و مجازات دریافت می‌کند. این امر باعث پیشگیری از پیشامدهای ناشی از شرور می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۱۲۹-۱۳۰؛ ج ۱، ص ۱۴۸). داستان‌سرایی و عبرت‌آموزی نیز می‌تواند به عنوان روش تربیتی، متریان را از جهت اخلاقی آماده سازد تا جهت‌گیری رفتارشان را تغییر دهند و چیز جدیدی به دامنه تجربه آنها جهت مبارزه با ظلم و ستم و بی‌عدالتی‌هایی که علیه خود و دیگران انجام شده بیفزایند. همچنان‌که خداوند در آیاتی از قرآن کریم انسان‌ها را در مواجهه با کیفرهایی که متوجه اقوام شده، به عبرت‌آموزی از تاریخ امم و گذشتگان آن‌ها^۱ و موعظه و تذکر^۲ فرا می‌خواند. موعظه و تذکر (پند و اندرز) موجب متببه شدن، اصلاح اعضای فاسده، عدم سهل‌انگاری و غفلت و احتیاط در مواجهه با پیشامدهای ناشی از شرور می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۱۳۰-۱۲۹؛ ج ۱، ص ۱۴۸). محاسبه و سنجش اعمال در آن جهان موجب می‌شود تا انسان‌ها در این جهان برای انجام اعمال خوب و کسب فضیلت‌ها راغب‌تر و از شرور و وارد کردن صدمات به یکدیگر بپرهیزند و در قبال اعمالی که انجام می‌دهد احساس مسئولیت نمایند. همچنان‌که خداوند در آیه ۱۲۳ سوره نساء می‌فرماید: «هر کس عمل زشتی را مرتکب شود کیفرش را می‌بیند و به غیر از خدا هیچ ولی و ناصری برای خود نخواهد یافت و هر کس هم که اعمال نیک انجام دهد چه مرد باشد و چه زن (البته در صورتی که ایمان داشته باشد) پاداش خود را که همان بهشت است خواهد دید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۱۴۰-۱۴۱). علامه طباطبایی راه مقابله با کفار که دین اسلام را استهزا (مصادق شر اخلاقی) می‌کردند ابتدا مؤاخذه از راه تسلیم و سپس پیش گرفتن انصاف در محاوره و استدلال با آنان می‌داند (طباطبایی، ۱۳۷۶، ج ۶، ص ۴۱-۴۲). انصاف به عنوان یکی از مهم‌ترین کمالات و فضایل اخلاقی اجرای آن باعث دفع عذاب، جلب محبت سایرین، آسایش و راحتی خواهد شد. از این رو اصل کیفر و مجازات اعمال یکی از اصول تربیتی و روش تنبیه، توبیخ و مؤاخذه از راه انصاف و تسلیم روش‌های تربیتی متناظر با آن هستند.

۱. اعراف، ۸۵، ۱۰۰؛ روم، ۴۲؛ اعراف، ۱۰۳.

۲. اعراف، ۱۳۱؛ انبیا، ۸۴؛ نحل، ۹۰.

۳-۱۰. **تهذیب نفس:** از دیدگاه علامه طباطبایی تهذیب نفس از راه‌های متعددی حاصل می‌شود. در دیدگاه ایشان پاک کردن دل از خوی‌های زشت، فقط یک راه دارد و آن عبارت است از تکرار عمل صالح (انجام واجبات و ترک سیئات) و مداومت بر آن (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۲۵) که موجب عفو و بخشش گناهان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۵۸۹؛ ج ۱۶، ص ۱۵۳) و مانع انجام اعمال زشت و پاک کردن دل از خوی‌های زشت می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۲۵). راه دیگر تهذیب نفس، تقوا است. مراد از تقوا اجتناب از گناهان است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۲۰۲). کسی که دارای ملکه تقوا است، مادام که به فضیلت تقوای خود توجه دارد هرگز به شهوات ناپسند و حرام میل نمی‌کند؛ بلکه به مقتضای تقوای خود رفتار می‌کند. تقوا به عنوان یک فضیلت اخلاقی یکی از روش‌های تربیتی برای متریان در مواجهه با شرور اخلاقی است که از انسان در مواقع لغزش و سستی در برابر گناهان محافظت می‌کند و حفاظت تلاش مستمری است که در گرو دست کم، شناسایی عوامل، زمینه‌ها و روش‌های تهدیدکننده، و پیشگیری از خطرات و یادداری موقعیت خطرناک و عدم غفلت از آن است. در واقع نه استمرار تقوا بلکه حتی تحقق آن مشروط به یادداری موقعیت تهدید آمیز است. خداوند انسان‌ها را از بسیاری از شرور اخلاقی مثل غیبت، تجسس، ظن بد نهی می‌کند و انسان‌ها را در مواجهه با آنها دعوت به تقوا و در صورت مرتکب شدن آنان دعوت به توبه می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۴۸۵-۴۸۶). توبه به معنای ایمان به خدا و تذکر به افکار شایسته و اعمال صالح (طباطبایی، ۵، ص ۶۲۳) راه‌هایی از هلاکت ناشی از گناهان و آثار سوء معاصی است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۹۳) که باعث بیداری انسان و انصراف از ارتکاب گناهان است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۵۱۴) اثر اصلاحی در نفس و قلب انسان داشته (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۹۲) و شامل ندامت و سپس استغفار و آن‌گاه مشغول انجام اعمال صالحه شدن و در آخر از نافرمانی خدا دل‌کنند است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۹۵). نماز، زکات، صدقه، صبر، مقاومت و ایستادگی، عفو و بخشش از دیگر فضیلت‌های اخلاقی در مواجهه با شرور است. نماز انسان را از فحشاء و منکر باز می‌دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۱۹۸ و ۲۰۰) و آثار معصیت و تیرگی‌های دل را که از ناحیه سیئات کسب شده از بین می‌برد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص ۷۸؛ ج ۱۶، ص ۱۲۰) و موجب ذکر و یاد خدا به عنوان کلید خیرات است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۲۰۳). از منظر تربیتی، خاصیت بازدارندگی نماز از گناه، همان بعد کاهش رفتارهای نامطلوب است که امری کاملاً تربیتی به حساب می‌آید. همچنین از آن جا که باعث سکون و آرامش می‌شود، بنابراین به ایجاد رفتارهای مطلوب در متریان منجر می‌شود. زکات که حکمی مالی است، مایه صلاح معاش و رفع حوائج محتاجین جهت متوقف شدن چرخ زندگیشان در برابر حوادث می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۶۵۰). از منظر تربیتی حکم مالی

زکات مبنی بر صلاح معاش و رفع حوائج محتاجین همان ریشه‌کن کردن فقر اجتماعی و وسیله‌ای برای جویا شدن از احوال نیازمندان جامعه و حل مشکلات آنان است که به لحاظ عاطفی روحیه‌ای ایشار، فداکاری، نوع دوستی، تعاون و همکاری را در متریبان گسترش می‌دهد. صدقه دادن باعث جلب محبت، حسن تفاهم و جذب قلوب، گسترش امنیت، بازداری و ممانعت دل از گرایش به سوی غضب، دزدی، فساد و اختلاس بوده و باعث اتحاد، مساعدت و معاونت و بستن راه‌های فساد و فنای اموال می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۶۴۲). نظر به نقش تربیتی صدقه و انفاق در ممانعت از اختلاس، فساد و... به عنوان یک واکنش فضیلت‌مندانه و اخلاقی که پیوندهای ذاتاً ارزشمندی همچون قدرشناسی، مشارکت و صمیمیت که همان خیرهای برترند را از نظر عاطفی میان انسان‌ها ایجاد می‌کند و استحاله‌کننده شر هستند به متریبان توصیه می‌شود. صبر باعث ایجاد تفکر صحیح و اتخاذ رأی صد در صد و مطمئن می‌شود. پرورش این فضیلت اخلاقی در متریبان می‌تواند تأثیرات منفی ویژگی‌های عجول بودن و شتابزدگی انسان و خطای شناختی وی در اتخاذ تصمیمات نادرست در مواجهه با شر را کاهش دهد. همچنین پرورش روحیه مقاومت و ایستادگی چون موجب دفع یا کاهش رفتارهای نامطلوب در مواجهه با شرور اخلاقی می‌شود به متریبان توصیه می‌شود. عفو کردن و بخشیدن در مقابل اعمال شرورانه افراد خود ایجاد خاتمه‌ای مناسب و شروعی جدید است که می‌تواند به عنوان یک واکنش اخلاقی عاطفی، علاوه بر این که از تکرار اعمال شرورانه رخ داده در گذشته جلوگیری می‌کند اثرات تربیتی خوبی را بر روی متریبان از خود به جای می‌گذارد که هم باعث پیوند عاطفی عمیق بین متریبی و مربی می‌گردد هم تکرار اعمال شرورانه در متریبی را کاهش می‌دهد. از نظر علامه طباطبایی برخی فضیلت‌های اخلاقی یاد شده مثل نماز، زکات، توبه و عمل صالح موجب محو گناهان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۳۹۰؛ ج ۱۵، ص ۳۳۶، ۴۹۱، ۵۳۲) و برخی فضیلت‌های اخلاقی مثل صلح‌رحم، صدقه، دعای مؤمنین، توبه و امثال آن موجب برگشتن آثار گناه و مصایب از صاحبش می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۸۸). با این وجود وی تحقق اکثر فضایل یاد شده را منوط به تحقق صفت صبر می‌داند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص ۴۷۰-۴۷۵). بدین سان با مداومت بر اعمال صالح، تقوایشگی و صبر می‌توان اثر سوء شرور را رفع کرد.

۳-۱۱. علم‌آموزی: بنا بر دیدگاه علامه طباطبایی راه‌های کسب معرفت و آگاهی در برابر شرور طبیعی و اخلاقی علم‌آموزی است که خود شامل: استفاده از علم استقرایی و تجربی (فناوری و تکنولوژی)، کسب علم مکشوف، یقین مشهود و دیدنی، کسب علم نافع و حکمت بالغه، تحقیق و تفحص است. تفسیر علامه طباطبایی مبنی بر حمل وسایل دفاعی (زره و خود) و سلاح‌های جنگی در

موقعیت عارض شدن شرور اخلاقی مثل جنگ و شرور طبیعی مثل باران و بیماری^۱ حاکی از رویکرد مهم علامه طباطبایی در کمک گرفتن از تکنولوژی و فناوری در مواجهه با شرور یاد شده است. بنابراین دیدگاه توانمندسازی تمامی عوامل و عناصر مؤثر و سهمیه در جریان تربیت، اعم از دولت (حاکمیت)، سیاست‌گزاران، برنامه‌ریزان، مربیان، متریان، متخصصان، خانواده‌ها و... در چگونگی استفاده صحیح و اخلاقی از فناوری‌های نوین با روش‌هایی همچون، آموزش مهارت‌های دانش‌افزایی، سواد رسانه‌ای، تفکر فناورانه، تفکر انتقادی و... جهت غلبه یا کاهش شرور اعم از طبیعی و اخلاقی توصیه می‌شود. توصیه به ضرورت این مهم در تجربه زیسته عوامل سهمیه در تعلیم و تربیت در دوران عالم‌گیر شدن و فراگیری پاندمی کوید ۱۹ در دسامبر ۲۰۱۹ است که به تعبیر برخی پژوهشگران یک جنگ میکروبی بود و در سرتاسر جهان به مرگ و میر میلیون‌ها انسان انجامید و تمام مراکز آموزشی اعم از مراکز آموزش عالی و آموزش عمومی را به تعطیلی کشاند کاملاً مشهود بود که عاملی که تمام مراکز آموزشی را از بن بست تعطیلی نجات داد تکنولوژی و فناوری بود. نظر به نقش مهم فناوری در کمک به انسان‌ها، اختصاص یک واحد درسی برای متریان و دانشجویان در زمینه آشنایی با فناوری‌های نوین و به روز با هدف مواجهه درست و منطقی در موقعیت عارض شدن شرور اخلاقی مثل جنگ و... توصیه می‌شود. نظر به تأکید علامه طباطبایی بر نقش علم‌آموزی، تشویق متریان، متخصصان و پژوهشگران به پژوهش و تفحص، توصیه می‌گردد زیرا متریان، متخصصان و پژوهشگران از طریق علوم استقرایی (علوم تجربی) و فناوری می‌توانند نسبت به اتفاق‌های گذشته و کسب آگاهی از زمان و مکان وقوع واقعی رخدادها (شرور طبیعی مثل سیل، زلزله و...)، علل وقوع رخدادها/ آسیب‌های فیزیکی و راه‌های پیشگیری از آن‌ها با روش‌هایی نظیر مشاهده دقیق، پژوهش و تفحص به پیش‌بینی، آینده‌نگری و فرضیه‌سازی به منظور جلوگیری از وقوع مجدد آن‌ها (جلوگیری از شرکثیر) در آینده جهت کمتر شدن تلفات و خطرات ناشی از آن دست بزنند و نتایج عمل‌ها و تصمیمات خود را مسئولانه ارزیابی کنند. همچنین از طریق علوم نافع و حکمت بالغه، با تحقیق و تفحص می‌توانند از خطا، ضلالت و آلوده شدن به پلیدی‌های معاصی در امان باشند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۱۲۴-۱۲۵؛ ج ۱۱، ص ۱۷۴) و به واسطه علم مکشوف، یقین مشهود و دیدنی که در آن جهل و ظالمتی نبوده و یقین‌آور بوده و نفس انسان با دیدن آن، چنان مطیع و تسلیم می‌شود که معصیت نمی‌کند و می‌توانند هر سوء و فحشایی را از خود دور کنند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص ۱۷۴-۱۷۵).

پس آموزش همه علوم اعم از علوم تجربی، علوم نافع و حکمت بالغه، علم مکشوف و یقین مشهود به صورت تلفیقی به متریان آموزش داده شود و در برنامه‌های تربیتی، مشاهده و استقرا از

برهان و قیاس و هر دو از شهود مجزا تلقی نشود؛ نظام‌های آموزشی باید احساس، شهود، روایت و برهان را همچون بحث‌های یک کل مورد توجه قرار دهند.

خلاصه آن چه در دلالت‌های تربیتی بیان شد، در ادامه در جدول شماره (۱) در قالب مبانی فلسفی، اصول و روش‌های تربیتی آمده است.

جدول شماره ۱: مبانی فلسفی، اصول و روش‌های تربیتی

روش‌های تربیتی	اصول تربیتی	مبانی فلسفی
استفاده از استدلال منطقی و عقلی در مسیر شناخت خداوند به عنوان خیر بنیادین هستی، پناه بردن به خداوند و قرب به او، ذکر و یاد خداوند، دعا کردن، تلاوت قرآن	شناخت خداوند به عنوان فاعل خیرات و خیر مطلق	شر امری عدمی است و نسبی با واجب الوجود ندارد.
ترک مکان و محل گناه (مهاجرت، هجرت و...)	تغییر موقعیت و اصلاح شرایط با اراده اجتماع و فرد	شروع اختصاص به عالم ماده دارد. بسط و تکامل موجودات در جهان هستی در گرو تغییر و حرکت است.
استفاده از روش مشاهده در مسیر دریافت نظم و هماهنگی در جهان، پرورش زیبایی‌های معنوی	ضرورت ایجاد و تقویت نگرش و گرایش در باب نظام احسن (اصل برهان زیبایی‌شناسی)	نظام هستی با وجود شروع نظام احسن است.
دعوت به تفکر و اندیشه، گفتگو و مشورت با صاحبان خرد	پرورش عقلانیت	شر طبیعی و اخلاقی ناشی از سوء اختیار انسان است. شروع اخلاقی ناشی از چهل انسان است.
تربیت و تأدیب تنبیه و مواخذه از راه تسلیم و انصاف، موعظه و تذکر، تشریح احکام و قوانین جزا، یادآوری روز جزا و نحوه محاسبه اعمال، داستان‌سرایی و عبرت‌آموزی	اصل نیاز به شکوفایی و هدایت و مراقبت از استعداد های خیر ضرورت کیفر و مجازات (اصل جبران)	شروع طبیعی عاملی برای آزمایش و امتحان بشر است. شر آثار تکوینی اعمال و کیفر گناهان است.
تهذیب نفس: انجام عمل صالح، تقوا، توبه و استغفار، نماز، زکات، صدقه و انفاق، صبر، مقاومت و ایستادگی، عفو و بخشش،	پرورش فضایل اخلاقی	آمیختگی شروع و خیرات: شر طبیعی یک مرحله اجتناب‌ناپذیر از رشد تدریجی و تلاش نژاد انسان و لازمه خیرات و فضایل اخلاقی در انسان هستند.
علم‌آموزی (علم مکشوف و یقین مشهود، علم نافع و حکمت بالغه، فناوری و تکنولوژی در مواجهه با شروع اخلاقی) علوم تجربی و استقرایی شامل: تحقیق و تقصص، پیش‌بینی و آینده‌نگری، مشاهده دقیق، و فرضیه‌سازی در مواجهه با شروع طبیعی	کسب معرفت و آگاهی	شر ناشی از عدم علم و آگاهی بشر و امری نسبی و اعتباری است.

بحث و نتیجه‌گیری

نگاه منفی به شر و اتخاذ رویکرد گریز از آن تاکنون به میزان زیادی مورد توجه فیلسوفان و اندیشمندان اخلاق بوده است. اما اتخاذ رویکرد مواجه شدن با شروع به جای گریز از آن و استفاده

از موقعیت عارض شدن شرور به عنوان فرصتی تربیتی، رویکردی نسبتاً تازه به حساب می‌آید. با این حال این رویکرد تربیتی چندان مورد توجه واقع نشده است. علامه طباطبایی از جمله اندیشمندانی است که به مسئله شرور با دیدی متفاوت از دیدگاه‌های گریز و یا مبارزه با شر نگاه کرده است که می‌تواند حاوی دلالت‌های تربیتی مهمی باشد. ایشان با وجود اعتقاد به عدمی بودن شرور، ظهور و بروز آن‌ها را در جهان هستی ضروری می‌داند.

نتایج نشان‌دهنده آن است که در بعد هستی‌شناختی، علامه طباطبایی با رویکردی خدامحورانه، بر خیر مطلق بودن وجود خداوند تأکید می‌کند و شر را امری عدمی به حساب می‌آورد. بر همین مبنا ضمن این که در نزد علامه طباطبایی، شرور ناشی از قصور استعداد، خلأها، نقصان‌ها و کمبودهای موجود در جهان است اصل متناظر با این مبنا شناخت خداوند به عنوان فاعل خیرات و روش‌های تربیتی متناظر با این اصل استفاده از استدلال منطقی و عقلی در مسیر شناخت خداوند به عنوان خیر بنیادین هستی، پناه بردن به خداوند و قرب به اوست. ایشان نیاز به تغییر و حرکت در جهان هستی را جزء ماهیت جهان آفرینش به حساب آورده و به واسطه مخلوق بودن آن، نیاز به تغییر و حرکت، رشد و تکامل جهان و انسان را امری ضروری برای انسان و جهان می‌داند. از این رو با تأکید بر اصل ضرورت بسط و تکامل خیرات در جهان هستی، ظهور و بروز شرور طبیعی را مختص عالم ماده دانسته و وقوع آنها را در تکامل خیرات جهان هستی و رشد و تکامل انسان لازم می‌داند. در این راستا در سایه اعتقاد به فاعل اصلی خیرات یعنی خداوند به عنوان خیر بنیادین هستی، اصل تربیتی ضرورت توجه به تغییر موقعیت و اصلاح شرایط با اراده فرد و اجتماع حاصل می‌شود. به منظور پوشش دادن به این اصل تربیتی، روش تربیتی ترک مکان و محل گناه برای متریبان لازم می‌آید. در بستر مبانی هستی‌شناسی، این جهان با وجود شرور نظام احسن است که اصل متناسب با این مبنا برهان زیبایی‌شناسی و روش‌های تربیتی متناظر با آن، پرورش زیبایی‌های معنوی و استفاده از روش مشاهده در مسیر دریافت نظم و هماهنگی در جهان است.

در بستر مبانی انسان‌شناسی، علامه طباطبایی به تعقل و تفکر به عنوان ویژگی‌های برتر انسان نگاه می‌کند. ایشان بر پرورش تفکر و تعقل در انسان در پرهیز و مبارزه با رذایل اخلاقی توصیه می‌نماید. در این راستا، وی شرور را ناشی از سوء اختیار و جهل انسان به حساب می‌آورد که علت آن همان دوری از تعقل و تفکر و در نتیجه مبادرت به اعمال بد یعنی گناهان، شرک، عدم تقوا و فقدان ایمان است. همچنین ایشان ضمن تأکید بر مراقبت و هدایت استعدادهای پنهانی و عالی انسانی، شرور را باعث شرک و کيفر کافران از طریق نزول عذاب و مایه شکوفایی استعدادها

مؤمنین از طریق امتحان و ابتلا می‌داند. از منظر تربیتی، در این راستا اصل ضرورت پرورش عقلانیت در متریان با تأکید بر روش تربیتی تحریک تعقل و تفکر می‌تواند به توسعه بینش و نگرش متریان کمک نماید. همچنین روش‌های تربیتی گفتگو و مشورت با صاحبان خرد می‌تواند بینش متریان را در باب مواجهه با شرور و وسعت ببخشد. در ارتباط با شرور، اصل ضرورت کیفر و مجازات با بهره‌گیری از دو دسته روش تربیتی امکان‌پذیر است. ابتدا استفاده از روش‌های تربیتی زمینه‌ای به کار گرفته می‌شود. روش‌هایی همچون موعظه، تذکر، تشریح قوانین و احکام عقلایی و شرعی توسط جامعه صالحه، داستان‌سرایی و عبرت‌آموزی، یادآوری روز جزا و محاسبه اعمال در آن روز که به وسیله خداوند و در قالب وحی به بندگان ارسال می‌شود. دوم استفاده از روش‌های تربیتی جبرانی به کار گرفته می‌شود. مثل تنبیه و مجازات به تناسب زشتی‌های مرتکب شده که در این جهان و جهان پس از مرگ اعمال می‌گردد. علاوه بر اصل کیفر و مجازات، اصل ضرورت هدایت و مراقبت از استعدادها و خیر از طریق تعلیم و تربیت اخلاقی در متریان نیز امری لازم و ضروری است. در این راستا به منظور بروز فضیلت‌های اخلاقی در میان متریان، تداوم در انجام اعمال صالح و پرهیز از اعمال غیر صالح توصیه می‌شود.

در بستر مبانی ارزش‌شناختی و معرفت‌شناسی، علامه طباطبایی با هدف رشد و گسترش فضایل اخلاقی و مبارزه با رذایل اخلاقی، شرور و خیرات را از هم تفکیک‌ناپذیر دانسته و برای دستیابی به خیر حداکثری، حضور شرور را ضروری می‌داند. همچنین با تبیین ضرورت کسب معرفت و آگاهی، شرور را امری اعتباری و شر پنداشتن برخی امور را ناشی از عدم علم و آگاهی انسان به حساب می‌آورد. نظر به مبانی فلسفی یاد شده، اصول و روش‌های تربیتی لازم در مواجهه متریان با شرور به ترتیب عبارتند از: اصل ضرورت پرورش فضایل اخلاقی با روش‌هایی همچون تقوا، عمل صالح، نماز، دعا، زکات، صدقه، انفاق، توبه و صبر و اصل ضرورت کسب معرفت و آگاهی با روش‌های علم‌آموزی است. نتایج تحقیقات زین‌العابدینی و همکاران (۱۳۹۹)، ایمان‌پور (۱۳۹۹)، پارسا (۱۳۹۸)، حسینی شاهرودی (۱۳۹۷)، میری و همتی (۱۳۹۷)، سلگی (۱۳۹۴)، نوروزی و برنجکار (۱۳۹۳)، علیزمانی و همکاران (۱۳۹۸)، اسکندری دامنه و نصری (۱۳۹۳)، خادمی و عباسی‌کیا (۱۳۹۱)، راه چمنی و همکاران (۱۳۹۷)، کشفی و زرگوشی (۱۳۹۲)، هانس و کاتیا (۲۰۲۲)، اوبیورا ایدوکو (۲۰۲۰)، بریر (۲۰۱۳)، شاتس (۲۰۱۳) نشان می‌دهد که یافته‌های این پژوهش‌ها با یافته‌های تحقیق حاضر یعنی مبانی فلسفی شر از دیدگاه علامه طباطبایی همخوانی دارد و آن‌ها را تأیید می‌کند اما نوآوری پژوهش مذکور که در مبحث مبانی

فلسفی در هیچ یک از پژوهش‌های داخلی و خارجی بدان اشاره نشده است. شرابتلا و امتحانی برای مؤمنین جهت شکوفایی استعدادهای پنهانی و عالی انسانی است.

از دیدگاه علامه طباطبایی، شرور چه طبیعی و چه اخلاقی مصداق‌های مختلفی دارند که عوامل مختلفی در وقوع آن دخیلند. لذا از لحاظ زمان، مکان، شکل و شرایط خود وابسته و امری اعتباری و نسبی‌اند و نمی‌توان برای آن‌ها راه‌حل واحدی توصیه کرد. بنابراین مواجهه با هر کدام از شرور بسته به نوع شر، علت‌های آن می‌تواند مستعد موقعیتی تربیتی باشد و کنش‌های تربیتی متفاوتی را می‌طلبد. در این صورت ملاحظه موقعیت تربیتی به هنگام عارض شدن شرور، نقشی کلیدی در مواجهه با آن‌ها دارد. در این خصوص، علامه طباطبایی راه‌حل واحدی را در ارتباط با شرور و مواجهه با آن‌ها ارائه می‌کند. ایشان مداومت بر انجام اعمال صالح و صبر و پایداری در انجام ندادن گناهان را تنها راه‌حل واحد در مواجهه با همه انواع شرور توصیه می‌کند. در نزد ایشان، صبر و پایداری با تعقل ورزیدن نسبت محکمی دارد. لذا صبر از راه تعقل ورزی به دست می‌آید. چرا که صبر در هنگام هجوم افکار پریشان و صحنه‌های هول‌انگیز و مصیبتی که از هر طرف به انسان رو می‌آورد، به انسان فرصت تفکر صحیح را ارائه نموده و باعث می‌شود انسان رأی‌های مطمئن اتخاذ کند. به عبارتی دیگر تعقل ورزی صحیح جهت اتخاذ رأی درست و مطمئن در گرو دستیابی به تحقق صفت صبر است. از لحاظ تقدم و تأخر، صبر در برابر عروض شرور، مقدم بر تعقل ورزی است. از این رو علامه طباطبایی در مواجهه افراد با شرور ابتدا به صبر پیشگی و سپس به تعقل ورزیدن توصیه می‌کند. ایشان تحقق اکثر فضیلت‌های اخلاقی را منوط به تحقق صفت صبر می‌داند. در اندیشه ایشان هر چند صبر شامل تمامی اخلاق فاضله نمی‌شود، لیکن اگر در کسی پیدا شود، بقیه خلق‌ها نیز در وی پیدا می‌شود. با این حال با بررسی اندیشه علامه طباطبایی می‌توان دریافت که بعد از صفت صبر، عقل ورزی و تفکر می‌تواند جامع و پوشش‌دهنده روش‌های دیگر در جهت مواجهه تربیتی در کنار مبارزه با شر باشد. نتایج پژوهش‌های عبدالله‌نژاد و رفیعی (۱۳۹۶)، نوروزی و برنجکار (۱۳۹۳)، بولی‌کلک (۲۰۱۳)، شاتس (۲۰۱۳)، پیالارا (۲۰۰۱) نشان می‌دهد که برخی یافته‌های پژوهش‌های مذکور همچون تأکید بر اراده نیک، اصل کمال، گفتمان، کيفر و تاوان، عشق، پیوند با خداوند، پرورش فضیلت، داستان‌سرایی و داستان‌گویی با یافته‌های این پژوهش یعنی دستیابی به دلالت‌های تربیتی همخوانی دارد اما در اکثر پژوهش‌های بررسی شده بیشترین تمرکزها بر دلالت‌های تربیت اخلاقی مؤثر از جنس معرفتی/شناختی/بینشی آن‌هم به صورت ناقص بوده است و ساحت عمل کمتر مورد توجه قرار گرفته است و به عبارتی می‌توان گفت مغفول مانده است. نوآوری پژوهش حاضر این است که این پژوهش علاوه بر

راه‌حل‌های ذکر شده که جز نقاط اشتراک پژوهش حاضر با پژوهش‌های یاد شده است این است که همان‌طور که در جدول شماره ۱ مشاهده می‌کنید این پژوهش به نه مبنا، نه اصل و چندین روش تربیتی در ابعاد مختلف شناختی و عملی دست یافته است که اکثر دلالت‌های تربیتی یافت شده با پژوهش‌های مذکور متفاوت می‌باشد و جز نوآوری تحقیق حاضر محسوب می‌شود.

منابع

* قرآن کریم

۱. آگوستین (۱۳۸۹). در باب اراده آزاد؛ ترجمه عشرت حبوباتی. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
۲. اسکندری دامنه، حمیدرضا و نصری عبدا... (۱۳۹۳). بررسی مسئله شر از دیدگاه لایب نیتز و سوئین برن. فصلنامه علمی- پژوهشی الهیات تطبیقی، ۵ (۱۲)، ۲۷-۵۰.
۳. ایمان‌پور، منصور (۱۳۹۹). تحلیل فلسفی بحران ناشی از کرونا و ویروس. مجله علمی پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز، ۱۴ (۳).
۴. بوئیس، می. زرتشتیان (۱۳۸۲). ترجمه عسکر بهرامی، چاپ شمشاد، تهران: انتشارات ققنوس.
۵. پارسا، علی‌رضا، عسکری، مرتضی، مهدوی‌نژاد، محمد حسین و، اکبرزاده رجب (۱۳۹۸). حل مسئله منطقی شر از دیدگاه شهید مطهری و جان هیک. دوفصلنامه علمی-پژوهشی حکمت صدرایی، ۷ (۲)، ۴۵-۵۹.
۶. پورمحمدی، نعیمه (۱۳۹۷). درباره شر؛ ج ۱، قم: انتشارات طه.
۷. جان بایر ناس (۱۳۹۲). تاریخ جامع ادیان؛ ترجمه علی اصغر حکمت، ناشر: علمی-فرهنگی.
۸. حسینی شاهرودی، سید مرتضی، مسعودی، جهانگیر، و دارابی کوکب (۱۳۹۷). رابطه اختیار و شرور اخلاقی از دیدگاه ملاصدرا و آگوستین. فصلنامه علمی-پژوهشی آیین حکمت، سال ۱۰، شماره ۳۸، ۵۷-۸۰.
۹. خادمی، عین‌ا... و عباسی‌کیا، کبری (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی مواجهه صدرا و پلانتینگا با مسئله شرور. دوفصلنامه پژوهش‌های هستی‌شناختی، ۱ (۱)، ۴۴-۱۷.
۱۰. راه‌چمنی، محمدعلی، علی‌زمانی، امیرعباس و، واعظی سید حسین (۱۳۹۷). بررسی و تحلیل شرور بی‌وجه از منظر علامه طباطبایی و استاد مطهری. فصلنامه علمی-پژوهشی فقه و تاریخ تمدن، ۱۴ (۵۶).
۱۱. زین‌العابدین، مسعود، منصور، امیرحسین، پوشیان جویباری، عارفه، و خادمی عین‌ا... (۱۳۹۹). «بیماری کوید ۱۹ (کرونا) به مثابه شر ادراکی و مواجهه با آن براساس باور به خدا». مجله علمی پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز، ۱۴ (۳۱).
۱۲. سلگی، مریم (۱۳۹۴). بررسی و نقد راه‌حل‌های مسئله شر از دیدگاه سهرودی و سوئین برن (رساله دکتری). رشته فلسفه تطبیقی دانشگاه علامه طباطبایی.

۱۳. شاتو، جان (۱۳۸۸). مریبان بزرگ؛ ترجمه غلام حسین شکوهی، تهران: دانشگاه تهران.
۱۴. شیرازی، صدرالدین محمد (۱۹۸۱). تعلیقه بر کتاب اسفار صدرالمتهین؛ ج ۷، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۱۵. -----، صدرالدین محمد (۱۳۸۳). شرح اصول الکافی؛ به تصحیح محمدخواجه جوی، ج اول و هفتم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۶. طباطبایی، سیدمحمدحسین و سیدمحمدباقر موسوی همدانی (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان؛ ج ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۸، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۴، ۱۳، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، چاپ پنجم، قم: انتشارات دفتر انتشارات اسلامی مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۷. -----، محمد حسین (۱۳۷۶). اصول فلسفه و روش رئالیسم. شرح: مرتضی مطهری، انتشارات صدرا.
۱۸. -----، محمد حسین (۱۳۸۶). تفسیر المیزان؛ ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: انتشارات جامعه مدرسین قم.
۱۹. -----، محمد حسین (۱۳۹۳). بدایه الحکمه؛ ج ۴، ترجمه و شرح علی شیروانی، قم: انتشارات بوستان کتاب.
۲۰. -----، محمد حسین (۱۳۹۶). ترجمه و شرح نهاییه الحکمه؛ ج دوم و سوم، ترجمه و شرح علی شیروانی، انتشارات بوستان کتاب.
۲۱. -----، محمد حسین (۱۳۹۸). ترجمه و شرح نهاییه الحکمه؛ علی شیروانی، ج اول، انتشارات دارالفکر.
۲۲. -----، محمد حسین (۱۳۹۸). ترجمه و شرح بدایه الحکمه؛ ج چهارم، ترجمه علی شیروانی، چاپ چهاردهم، انتشارات بوستان کتاب.
۲۳. -----، محمد حسین (۱۳۹۹). اصول فلسفه و روش رئالیسم؛ ج ۵، مقدمه و پاورقی به قلم: استاد شهید مرتضی مطهری، انتشارات صدرا.
۲۴. -----، محمد حسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن؛ چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۲۵. -----، مرتضی (بی تا)، اصول فلسفه و روش رئالیسم؛ ج ۷ و ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۶. عبدالله نژاد، محمدرضا و رفیعی، سمیه (۱۳۹۶). نگاهی بر مفهوم جدید اراده نیک کانت؛ فلسفه دین، دوره ۱۴، شماره ۳، ۴۶۵-۴۸۶.

۲۷. عسکری، زهرا، نوروزی رضا علی، و محمدی رضا (۱۳۹۶). از رنج تا گنج: تحلیل نقش‌های سه‌گانه به نقش تربیتی رنج. اندیشه‌های نوین تربیتی. دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه الزهراء، دوره ۱۳، شماره ۱، ۷۳.
۲۸. علیزمانی، امیرعباس، دانش‌پژوه، فاطمه (۱۳۹۸). ارتباط شر اخلاقی و شر طبیعی از دیدگاه آگوستین و علامه طباطبایی. دوفصلنامه فلسفی شناخت، ۱۲(۱). ۱۷۸-۱۵۹.
۲۹. قدردان قراملکی، محمدحسن (۱۳۸۰). خدا و مسئله شر؛ قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۳۰. کردان، علی محمد (۱۳۸۸). سیر آراء تربیتی در غرب؛ تهران: انتشارات سمت.
۳۱. کانت، ایمانوئل (۱۳۸۸). «درس‌های فلسفه اخلاق»؛ ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، تهران: انتشارات نقش و نگار.
۳۲. ---، ایمانوئل (۱۳۹۸). دین در محدوده عقل تنها؛ ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، تهران: انتشارات نقش و نگار.
۳۳. کشفی، عبدالرسول و زرگوشی زینب (۱۳۹۲). بررسی آراء فیبنرگ و علامه طباطبایی در باب مسئله شر. جستارهای فلسفه دین. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۲ (۲)، ۱۰۹-۱۲۹.
۳۴. کیانی، معصومه و صادق‌زاده قمصری، علی‌رضا (۱۳۹۰). تبیین رویکردهای غالب روش‌شناختی پژوهش فلسفه تعلیم و تربیت در ایران و تحلیل روش‌شناختی رساله‌های دکتری». پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت؛ دانشگاه فردوسی مشهد، ۱ (۲).
۳۵. گوته، جرال‌دال (۱۳۹۲). مکاتب فلسفی و آراء تربیتی؛ ترجمه محمد پاک سرشت، تهران: انتشارات سمت.
۳۶. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۴). فلسفه اخلاق؛ قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۳۷. مطهری، مرتضی (۱۳۸۸). عدل الهی؛ تهران: انتشارات صدرا.
۳۸. ---، مرتضی (بی‌تا). اصول فلسفه و روش رئالیسم؛ ج ۷ و ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۹. ملکیان، مصطفی (۱۳۷۹). تاریخ فلسفه غرب (مجموعه درس‌های استاد ملکیان). پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴۰. مهدوی، محمد صادق و مبارکی محمد (۱۳۸۵). تحلیل نظریه کنش ارتباطی هابرماس. فصلنامه علمی - پژوهشی علوم اجتماعی، سال دوم، شماره هشتم.

۴۱. میری، سیدسعید، همتی، محمدعلی (۱۳۹۷). رویکردی تطبیقی به خواستگاه مسئله شرور با محوریت درد و رنج از دیدگاه تورات و انجیل و قرآن. فصلنامه علمی - پژوهشی انجمن کلام اسلامی حوزه، ۶(۲۱)، ۷۱-۸۸.
۴۲. نصری، عبدالله (۱۳۶۳). سیمای کامل از دیدگاه مکاتب. تهران: جهاد دانشگاهی دانشگاه علامه طباطبایی.
۴۳. نقیب‌زاده، عبدالحسین (۱۳۸۷). نگاهی به نگرش‌های فلسفی سده بیستم؛ تهران: انتشارات طهوری.
۴۴. نوروزی، ابوزر و برنجکار (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی مسئله شر از دیدگاه لایب نیتز و ملاصدرا. جستارهای فلسفه دین، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۳(۲)، ۸۹-۱۰۹.
۴۵. وحیدی، معصومه، دهباشی، مهدی، و شانظری جعفر (۱۳۹۳). مقایسه راه حل مسئله شر از دیدگاه جان هیک و علامه طباطبایی. فصلنامه معرفت کلامی، سال چهارم، ش ۲، ۹۵-۱۱۹.
46. BarnabasObiora, Idoko (2020). A Moral Resolution to the problem of Evil. *Nnamdi Azikiwe Journal of Philosophy*, 12 (1), 54-66.
47. Beverley, C (2013). *Feminism and the problem of evil in: The Blackwell companion to the problem of evil*, first Edition. Edited by justin p. McBrayer and Daniel Howard -snyder, wiley-Blackwell, 326-339.
48. Cherniss, Harold (1954). "the sources of evil according to plato", *American philosophical society*, vol. 98, No. 1, pp. 23-30.
49. Easterling. H. J (1964). "Evil in plato", Fritz -peter Hager: *Die Vernunft und das problem des bosen im Rahmen der Platonischen Ethik und Metaphysik*, the classical review ,volum 14, Issue 03.
50. Haas, J, Vogt. , & k. m (2022). Good and Evil in Recent Discussions - Good and Evil in Virtue Ethics. *Zeitschrift fur Ethik Und Moralphilosophie*. volume 5, 83-88. [https:// dio. org/10. 1007/s42048-022-00122-1](https://dio.org/10.1007/s42048-022-00122-1).
51. Hick, John (2010). *Evil and The God of love*, macmilan, palgrave.
52. Kant, Immanuel (2002). *Groundwork for the Metaphysics of Morals*. Edited and translated by Allen W. Wood. New Haven and London: Yale University Press.
53. Mcbrayer, justin p. (2013). *counterpart and appreciation theodiciies:;in the blak well compantion to the problem of evil*, first edition. edited by justin p. mcbrayer and Daniel howard -snyder, wiley -blackwell. 192-204. doi:10.1002/9781118608005.

54. Murray, Michael (2005). "Leibniz on the problem of Evil", in Stanford Encyclopedia of philosophy, available: <http://plato.stanford>.
55. PiaLara, M (2001). *A postmetaphysical theory of Reflective judgment, in rethinking Evil, contemporary perspective*. Edited by maria pia lara, university of California press, pp. 225-239.
56. Pinnok, C (2003). *The Metaphysics of Love*. Bentall Lectures in theology. p. 131-134.
57. Shats, David (2013). on constructing a jewish theodicy", the,in: *the blackwell companion to the problem of Evil* first edition. edited by Gustin p. mc brayer and Daniel howard -snyder wiley -blackwell,pp. 309.
58. Swinburne, Richard (1996). "Theodicy, our well-being, and God's rights,"*International Journal for the Philosophy of Religion*, 38:1/3.
59. Swinburne, Richard (1998). *Providence and the Problem of Evil*, Oxford: Clarendon.
60. Swinburne, Richard (2003). *Providence and the problem of evil*, Oxford: Clarendon press, Oxford University.